приемщ

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 28 (15713) ◆ 1996 чылдың март 5, вторник ◆ Ат салган шагы 22.00 ‡ Садар өртээ 500 рубль.

Дээди Хуралдың сессиязындан

ШЫҢГЫЫ ҮНЕЛЕЛДЕН ШЫН ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕР

Эрткен пятницада парламентиниң бешки сессиязы уламчылаан болгаш аңаа 1995 чылда парламентиниң конститусчу хүлээлгелериниң күүселдезиниң талазы-биле Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң отчедун дыңнаан.

Илеткел соонда чалаттырганнар база депутаттар илеткелчиден айтырыгларын салган. Компартияның төлээзи Д. Л. Тинмей Кызыл ЧЭТ-тиң болдуна берген акционержидилгезинге К. Бичелдейниң хамаарылгазын сонуургаан. Кайы хамаанчок хуужудулга чорудары шын эвес, ылаңгыя чоннуң амыдырал хандырылгазы-биле холбашкан адырлар күрүнениң контролюнга турарын спикер чугула деп санап турар. К. Бичелдей Президентиниң төлээлекчилериниң чагырга даргаларының оралакчылары албан-дужаалда турарын хоойлуга дүүшпес деп Д. Тинмейниң дараазында айтырыынга харыылаан. А парламентиде Президентиниң төлээзи турары хоойлу-дүрүмнү хажытпайн турар.

Депутат В. Х. Иргит: Хоойлулар чыындыларын чүге үндүрбейн турарыл? Харыы: Хамык чылдагаан акша-хөреңги чедишпезинде. Депутат Б. Д. Монгуш: Ийи эрге-чагырганың удур туржулгазы деп чүве ийи удуртукчунуң таарышпазыдыр. Кажан харылзааңар экижип алыр силер? Харыы: Бодум таламдан хөй уткуштур базымнарны кылып турар мен. Дыка хөй чөрүлдээлерни парламентиже үндүрбейн, бодумга хүлээп ап турар мен. Ынчангаш бөгүн силер ол бүгүнү ийи удуртукчунуң чөрүлдээзи кылдыр шөлээн медеглеп болур-дур силер.

Улуг Хурал кежигүнү Орлан Тинмей: В. Амырның «Парламент херек бе?» деп чүүлүнге хамаарылгаңар кандыгыл? Харыы: Кижи бүрүзү бодунуң бодалын каяа-даа хостуг илередир эргелиг. В. Амырның көдүрген айтырыглары Конституция езугаар ботталып болур бе, ол кайы хире үндезин барымдаалыгыл деп чүүлдү көөр херек. Доктаамал парламентиниң улуг чарыгдалдыг деп турарынга чөпшээрежири берге. Бисте 32 депутат кадар 20 аппарат ажылдакчызы бар, а күүсекчи органнарда 5 муң кижи бар. Парламентиниң чылда чарыгдалы 2,7 млрд. рубльди 250 кежигүннүг Улуг Хуралдың 3-4 хире чыылдырылгазы «дуглаптар». Маңаа нарын санаашкыннар-даа негеттинмес.

Депутат Б. С. Нурсат: Парламент политизирек деп буруудадыышкынны канчаар көрүп турар силер? Харыы: Политиктиг орган болганда парламент канчап политикадан хоорук турарыл?

ЛДП-ниң төлээзи А. Ю. Кашин: Президент Ш. Ооржак хоойлуларга ат салбаан-на боор. Президентини чагырыптар начальник черле чок чүве бе? Чүге Россияның Конституция судунга билдирбес силер? Харыы: Бүгү эки-бак айтырыгларны боттарывыс иштивиске шиитпирлеп чытканывыс дээре...

К. Бичелдейден өске-даа айтырыглар салдынган. Ооң соонда отчеттуң сайгарылгазынга хамаарыштыр болган чамдык саналдарның кол утказын дамчыдып көрейн.

Депутат М. К. Анай-оол: Президент биле Чазак баштыңының албан-дужаалын аңгылаваан шаанда, доктаамал парламент турза чогуур. Конституция судун тургузарынга Каадыр-оол Алексеевич чедир ажылдавайн турар, маңаа «дижививисти» көргүзери чугула. Ажылывыска ортумак демдекти салдым.

Депутат Б. Д. Монгуш: Ниити ажыл-чорудулганы ортумак деп санааш, удур туржулга дээш «багай» демдек салыр мен. Херек кырында парламентиде болгаш Чазакта удур туржулга чок, а К. Бичелдей биле Ш. Ооржактың аразында бар. Удуртукчу кижиниң эки шынары — дипломатчы чоруу, мындыг чүүл Бичелдейде чок-тур. Хоойлу саналдап киирер организацияларның удуртукчуларын оода чаңгыс катап чыып көрген силер бе? Дуржулга солчуп, республикадан даштыкаар үнмейн тур бис. Бюджет айтырыын дуржулгалыг саң сайыды турган К. Ондар биле М. Козлов чаңгыс катап шенээш, октапканнар. Чазак-биле ниити дылды тывар херек.

Депутат В. Х. Кара-оол: Мен мындыг бодалды деткип шыдавас-тыр мен. Шупту бакты даргаже чууй идип калырга болур бе? Чөрүлдээ хоойлуларга ат салыры-биле холбашкан ышкаш чүл. Чамдык сайыттар Чазактың оргазының артында чаштынып алган деп Президентиниң чугаалааны ышкаш, дарганың оргазының артынга чаштынар эргевис чок. Президент экономиктиг хоойлуларның хөй кезиинге ат салып турар, чөрүлдээ күрүне тургузуунга хамаарышкан хоойлулар-биле холбашкан боор-дур. Маңаа ДХ-ниң күрүне тургузуунуң комитеди чедир ажылдавайн турар, негелдени боттарывыстан күштелдиргени дээре. А дарга депутат бүрүзүнден эң шыңгыызы-биле айтырбайн турар. Чөрүлдээлер деп сылдак тып алгаш, аңаа ойнаксаар улус көвүдээн.

Г. Я. Эпп, «Демократтыг шилилге» партиязының төлээзи: Профессионал парламент тургузуп алганывысты эки чүүл деп санаар мен. Эрги Дээди Советке кандыг ийик: депутаттар сессия эгелээр хүнде төлевилелдерни алгаш, орта номчувайн-даа, хол көдүрүп бадылап каар, ол-ла. Мергежилдизи чүнүң-биле-даа солуп шыдавас сен, парламентиниң эрги хевиринче кирери дээрге-ле аткаар базым-дыр.

Депутат Т. Д. Чечек-оол: Депутатка хүндүткел чок чорукту өжегээр тургузуп турар. Өвүрге семинар эрттирип чеде бээривиске, улус чыылбаан. Чазактан Н. А. Ондар телефоннааш, семинар болбас дээн...

Он бир кижи саналдаан соонда отчеттуң сайгарылгазы доозулган болгаш парламентиниң ажылынга ортумак деп үнелел бердинген. Аңаа дүүштүр ДХ-ниң доктаалын хүлээп алган.

Хүннүң ийиги чартыында Чазак кежигүннериниң киирген Медеглелин депутаттар сайгарып чугаалашкан. Чазак баштыңының оралакчызы В. Б. Салчак сөс алгаш, бо удаада депутаттарның Чазактың ажылынга ниити үнелел бербейн, ажылдың чамдык угланыышкыннарынга «багай» демдек салганын элдепсинчиг деп чугаалаан. Ынчангаш аңаа бүзүрелдиг барымдааларны Чазак кежигүннери алыр ужурлуг деп бодалын ол илереткен.

Депутаттар сүмележилгени кылгаш, Чазак отчедунга хамаарыштыр Хуралдың доктаалынга катап эглир деп шиитпирни хүлээп алган. Доктаалда «багай» деп үнелеткен ажылдарның чүүл бүрүзүнүң сайгарылгазын Чазак кежигүннери-биле кады чоруткан. Чугаалашкан сөс бүрүзүн маңаа киирер арга чок болганда, ниити түңнелдерни үндүрүп көрейн.

Санал берген сайыттар болгаш яамылар, албан черлериниң төлээлери чуртта ниити берге байдал турда, оон эки ажылдаары барык болдунмас, бергелер, акша-хөреңги чедишпес деп барымдааларны шынзыдаарын оралдашканнар. Депутаттар боттарының ээлчээнде Чазактың 95 чылда ажыл-чорудулгазынга мурнунда хүй бердинген үнелелди бадыткаарынче саналдарын угландырганы билдингир. Өскээр чугаалаарга, тала бүрүзү бодунуң туружу болгаш көрүжү дээш элээн үргүлчүлелдиг сайгарылганы чоруткан.

Чазактың ажылынга хамаарыштыр төөгүде бир дугаар солун болгаш көстүп көрбээн үнелелди Дээди Хурал берген. Ындыг өскерилгени манаваан Чазак кежигүннери байдалды камгалап алыры-биле Медеглелди кииргеннери ол. Оларның сеткил-хөөнүн кижи бодавас аргажок, шынап-ла, мындыг берге өйде ажыл-агый башкарып чорудары анаа бир оюнчук эвес-ле болгай. Ынчалза-даа... Депутаттарның кылган анализтерин дыңнап орарга, дыка хөй арга-курлавырлар четче ажыглаттынмайн барганы дендии хомуданчыг. Көдээ ажыл-агыйны ап көрээлиңер. Бо берге адыр-биле болур-болбас экспериментилер чорудары шын турган бе? Чамдык бүдүн-бүдүн совхозтар арат, тараачыннардан канчап эвээш продукция ап олурарыл? «ҮТКА-ның 25 чылы» совхозта чүгле ийи инек ходуйтур артканын бодап көрүңер даан. «Ура» дээн соонда 100 хуу реорганизацияже шурай берген, а Нижегород облазында ажыл-агыйларның чүгле 10 хуузу эде хевирлеттинген.

Бо кыштың ажыг соогун бодувус көрүп эрттирдивис. Кышка белеткелди «ортумак» деп үнелээр болза, сооктан аарып-аржып кыштаан соңгукчуларының арнынче депутаттар көрүп шыдаар бе? Чазак кежигүннери боттарының улуг залынга тоннуг хуралдап олурган-на болгай, маңаа кандыг шынзыдылгалар херегил?

«Чурттаар оран-сава» деп программаның күүседилгезин алгаш көөрге, бистен эвээш дотация ап турар кожалар Алтай, Хакасия канчап тудуг ажылы кылып күш чедип турарыл? Кандыг аргаларны олар тып алганыл, чүге сонуургап көрбес боор. Көдээде бажың-балгат туттунмайн турарындан, улус Кызыл хоорайже мыгырылгаш туруптган. «Чөнээн» тудуглар караакка чаржынчыг, харааданчыг. Ол хиреде Тываның акшалары-биле Минусинск чоогунда кода-хоорай чап кадында туттуна каапкан. «Тываның уруглары», «Өскүс уруглар» деп программалар-биле Социал камгалал яамызы ажыл чорутпайн турар.

Социал деткимче талазы-биле ажыл шуут кылдынмайн турган дээри ааска эптешпес, адап-санаар болза ажыл эңдерик. Маңаа бадылаашкын чорударга, чаңгыс депутаттың үнү чая базыпкан, оон башка «кара» даңзыдан бо угланыышкын үндүр казыттына бээр турган. Депутаттарның чамдызы ону камгалаарынга элээн саналдагылаан. Ынчалза-даа адрестиг дузаның ажылын системниг кылдыр таарыштырып кылбааны дээш, баштай бердинген үнелелди хевээр арттырып кааннар.

Үстүнде адаттынган социал программаларга акшаны бюджетке көрүп каан турган, ынчалза-даа ону үе-шаанда эки боттандырарынче хамаарылгалыг яамылар кичээнгей салбайн барган. Чеди энениң төлүнүң дугайында орус чоннуң үлегер домаанда-даа ышкаш, ала чайгаарлаашкынче сула салыпкаш олурда, үе халас эртип калган.

Бюджет хөрегилерин шын эвес чарыгдап турган дугайында чугаа чаңгыс эвес удаа дыңналган. Илереттинген фактылардан көөрге, 9 млрд. рубль өскээр чарыттынган. Илереттинмээни та чеже деп М. Козловтуң бодалынга катчыр улус хөй. Бо талазы-биле депутаттарның боттарын шүгүмчүлезе чогуур. Парламентиниң контрольдаар хүлээлгезин четче боттандырбайн, депутаттарның маңаа туруштуг болбайн турары канчап-даа таарымча чок.

Күрүне өнчүзүнүң башкарылгазының талазы-биле сайгарылганы кылгаш, ону даңзыдан уштур деп сүмелешкеннер. Чазактың ажыл-чорудулгазының үстүнде угланыышкыннарындан аңгыда арткан ажылдарынга «ортумак» деп үнелел бердинген.

Чамдык Чазак кежигүннериниң хуула харыысалгазының дугайында айтырыгны көөрүн Президент — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржакка саналдаар деп ДХ-ның доктаалында демдеглеттинген (ону солуннарга парлаптары билдингир).

Чазактың ажылын мындыг хынамчалыг, шыңгыы сайгарарынга депутаттарның талазындан хуула туруш, дидим, шын көрүш негеттинген. Ону үнелевес арга чок. Ооң-биле чергелештир Чазактың чамдык ажылдарынга «багай» салганы дээрге, чүү-даа кылдынмаан, эгиттинмес буураашкын болдунган дээни ол эвес-тир. Ажылдар кылдынып турарын билир бис. «Багай» демдек дээш даргаларның бажы халайып, холу салдынары кымга-даа күзенчиг эвес. Ажылды сегидип, амыдыралды чүгээртедип алыр дээш чазак-чагыргаларывыстың хөделиринден артык чонга чүү херек боор. Шыңгыы үнелел аңаа салдар чедирер ужурлуг.

Надежда ЭРГЕП.

ПРЕЗИДЕНТ ШИРЭЭЗИ ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ ЭГЕЛЭЭН

Ажыы-биле чугаалаарга, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарының мурнунга ТР-ниң Чазааның Отчедун март бирээде чугаалажып көргениниң сценарийи эң-не эгезинде-ле белеткеттинген турган. Ол дээрге, республиканың Чазаан шүгүмчүлелдиң оду-биле «шоптулаарының» болгаш ооң «багай» ажылы дээш «багай» демдекти салырының хөй эвес ынаныш аргаларының бирээзи болган. Ол-ла сорулга-биле «хыйнаарының бичии оолдары» — Тыва Чазактың сайыттары Н. Б. Дьяков, С. Х. Монгуш болгаш ооң өске-даа кежигүннери база дүрген чурум-биле тыпты берген. Чаартылгаларның езулуг халаптыг үезин чурттап эртип турар хөй когаралдыг бүгү Россияда ышкаш, республиканың улус ажыл-агыйының хөй адырларында байдал — шынап-ла, аар-берге дээрзи черле билдингир. Ынчалзажок кымга лайын, а кымга ие—эргим үнелиг дижир ийик. Кажан багай болурга, кым-бир кижиге ажыктыг, бо дугайтыр принцип мындыг — багай болган тудум-на, улам эки. ТР-ниң Чазаан мындыг уттуруушкун чокка шүгүмчүлээри — онгузунга таваржыры-биле шуут дөмей-дир ийин. Алызын бодаарга, политиктиг капиталды ажыллап алырының идегелдиг болгаш дүрген аргазы-дыр. Ажыллап турар кижилерни чемелеп турар-дыр ийин.

Чугаалажып көөрүнүң сценарийи баш бурунгаар билдинип турган, ынчалзажок ол чүгле догааштырылга шинчилиг болган. А Чазактың адресинге Дээди Хуралдың депутаттарының шүгүмчүлелдиг саналдарының ол бүгү чалгыын парламентиниң Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей боду хенертен ажыдып берген. Дээди Хуралдың сессиязынга март бирээде хүннүң ийиги чартыында ол мынча деп медеглээн: «Президент соңгулдаларынга киришпезимни магадылап шыдавас мен». Президент ширээзи дээш ол демисежир бодалдыг-дыр деп билип алыр шинчини берген. Улуг политика-биле илдең-не чыттаглы берген хат чогум кайыыртан үрүп эгелээни оортан-на билдингир ышкажыл. Чүүден-даа артык билдингир-дир — президент ширээзи дээш шыңгыы, эптеш чок демиселдиң республикада эгелээни ол-дур. Ынчаарга бо демиселге кандыг-даа аргалар хамаан чокка ажыктыг болганы ол-дур. Бодунуң шаандакы-ла адааннажыкчызы, амгы үеде ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан Чазактың ажыл-чорудулгазынга багай деп үнелелди депутаттарның бээри стратегтиг сорулгазын чедип алыр талазы-биле Каадыр-оол Алексеевичиге арыг агаар ышкаш, эргежок чугула болган. Ол дээрге, политиктиг удурланыкчы талазынче эң-не аарышкылыг согуг болур турган ышкаш. Ону чогум-на ынчаар кылган-дыр ийин. Шыны херек, сорулгаларның чүгле кезик чамдыызы чедип алдынган.

«Тываның бичии уруглары», «Чуртталга» деп программалар, бичии уругларның эмнелге страхованиези, иелерни, чаштарны камгалаар сорулгалар чедир күүсеттинмээни дээш, депутаттар Чазакка «багай» демдекти салган, оон-даа өске. Депутаттарның бодалын езугаар алырга, 1995 чылда Ак-Довурак болгаш Кызыл хоорайларның чылдыылга хандырылгазы багай болган, республиканың көдээ ажыл-агыйын чаартып реформалаары оожум чоруп турар болгаш оон-даа өске. Ынчалзажок ону курлак адаанче согуг кылдыр адап болур ийик, чүге дизе, ол бүгү чедир кылдынмаан чүүлдерниң болгаш частырыгларның дугайында Чазактың Отчедунга болгаш Президентиниң Айыткалынга ак сеткилдии-биле болгаш бот-шүгүмчүлелчи езу-биле айыткан турган, ол документилерни «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаан. Буруулугнуң частырыының дугайында ону ийи катап чемелээп херээ бар бе, ынчаш? Шак ынчаары мөзү-шынарга дүгжүр бе? Чогенчиг-ле боор.

Ынчаарга чамдык депутаттар четчир бодамчалыы-биле болгаш сарыылдыг езу-биле мынчаар чугаалап турган: «Бистер өжээнзиректер эвес бис, ынчангаш Чазакта кым-бир кижини ажылындан дүжүрзүн дээш шүгүмчүлеп турарывыс ол эвес-тир. Аграр секторун ап көрээли даан — ол дээрге, эң-не берге адыр-дыр. Нижегород областы көрүңер даан, ында шупту чүгле 10 колхозтарны чаарткан, а бистер дээрге, эки ажылдазыннар деп күзел-биле бүгү совхозтарны дүрген чаартыр бодаан-дыр бис. Ынчаар канчап кылдынкар боор». Чүгээр чылыг ышкаш. Черле элээн боттуу-биле көрүүшкүн-дүр.

Ынчалзажок хөй депутаттар, ылаңгыя политиктиг партияларның болгаш шимчээшкиннерниң төлээлекчилери (А. Ю. Кашин, Г. Я. Эпп) сөглээшкинге болгаш изигленишкинге барык бертсинмээннер, чугаазынга «кезип кааптар», «шаагайтаар», «демир моондакты тургузар», «дүкпүрер» болгаш оон-даа өске ындыг багай сөстерни ажыглап турганнар. Хүндүлүг албан черинин — Дээди Хуралдың өрээлинге ындыг сөстерни дыңнаары дыка-ла элдептиг чүве. Чазактың адресинге буруудадыышкыннар киктелип, чамдыкта дендии каржы хевирлиг болу бээрге, хуралды даргалаан Каадыр-оол Алексеевич болгаш депутаттар ол өйде чүве чугаалааннарга: мында суд эвес, персоналдыг херектиң сайгарылгазы болбайн турар-дыр деп, хөй удаа сагындырып, топтуг болуруң, мөзү-шынар чурумун сагырын дилеп турган.

Чугаалажып көрүүшкүн эгелээр мурнунда сөс бээрин ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Салчак дилээн. ТР-ниң парламентизи-биле удур туржуушкунну уламчылаарынга Чазак сонуургалдыг эвес дээрзин олурушканнарга ол хөй чугаа чокка, эвилең езу-биле сагындырып, экономиктиг чаа рынок харылзааларының баазазы чүгле тургустунуп эгелээн байдалдарда, 1995 чылда Чазактың ажылдап келгенин, федералдыг төптен республиканың дыка улуг хамаарылгалыын, ажыллап эгелээриниң деннели дендии чаазыс болганын дыңнаткан. Чазактың эрткен чылгы частырыын ооң-биле тайылбырлаан.

Айтырыгны шыңгыызы-биле тургузарын эгезинде саналдаан — Чазакты дүжүрерин негээн болгаш Чазактың эң-не буруудаан дээш сайыттарының фамилияларын адаан. Ооң сөөлүнде «шииткелди» бичии чымчадып — бууралашкыннар дээш хуузунда харыысалганы ТР-ниң Президентизинге онаарын саналдааннар. Каржы туруштан шак ынчаар ойталаланың чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Хамыктың мурнунда — бүгү чоннуң референдумундан корткаңы-биле тайылбырлап болгу дег, ындыг референдум ТР-ниң Президентизин деткиир болгаш Дээди Хуралдың удуртукчуларының политиктиг артык кордалын чайладыр апаар ийик.

Алызы-биле ап көөр болза, республика үш чыл дургузунда ЧЭТ-тер-биле хилинчектенип, хоорайларның чону ам-даа доңуп-дожап турарының дугайын ДХ-ниң депутаттарының айтырып турары чөптүг бе ынчаш? Ийет, чөптүг деп бодай-дыр мен. Хоорайдан ажыл, чурттаар чер дилеп, кожууннардан кээп турар кижилер көвүдээнинден Кызылдың квартираларында үш-дөрт өг-бүлелер чурттап турарынга канчаар харыылаарыл ынчаш? Аңаа харыылаары берге боор. Аргажок бичии шалыңын алды ай иштинде албайн келген Туранның ыяш ажыл-агыйының ажылдакчыларынга кандыг харыыны бээрил? Бо бүгүнүң дугайын депутаттар сагыш-сеткил саргыышкыны-биле чугаалап турду, оларның чугаалаарынга карашыр барымдаа чок. Ынчалза-даа Чазак кежигүннери кымны-даа кайгатпайн, салдынмайн, чөптүг эвес халдаашкын болгаш дорамчылаашкын чокка бирээзи өскээнинден берге айтырыгларга харыылап берип турган. Чөптүг болуру база ажылын билири оон көстүр.

Чижээ, «Тываның уруглары» деп программага акшаландырыышкын шуут чок турган, ол акшаны Тываның Чазаа тып шылаан, Мөңгүн-Тайганың, Куңгуртугнуң, Тожунуң, Кызылдың уруглары тыныышкын аппараттарын, бертик-мөжеллер тергелерин, эм-таң аймаан, уруглар аъш-чемин, өске-даа чүүлдерни ажыглаар аргалыг болган.

Республика бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының Кызыл ЧЭТ-ке дебитор өрези 100 миллиард рубль болганын демдеглээн. 1995 чылда Россияның Чазаа Тываның капитал тудуунга көрдүнген хөреңгиниң чүгле чартык кезиин бергенин база демдеглээн. Күрүне өнчүзүнге хамаарышкан 47 объектини барык доозазын үптеп-тоноан, оларны арендага халас безин адыр кижилер тывылбайн турарын Чазак кежигүннери чугаалаан. Ынчалза-даа кымга-даа херек чок апарган бо объектилерниң салым-чолу дээш харыысалганы ТР-ниң Чазаа бодундан чайлатпайн турар. Өске-даа хөй айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

(Уланчызы 3-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНГА КЫЙГЫРЫГ

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның тургузукчуларының составындан үнеринге хамаарыштыр дыңнадыг дугайында Тыва Республиканың Чазаа доктаалды хүлээп алганы-биле холбаштыр сагыш човаашкынын Дээди Хурал илергейлеп тур. Ол дээрге, номчукчуларның, Тываның бүгү чонунуң эрге-ажыынга дүүшпес деп санап тур бис. Солуннарның каттышкан тургузукчулары болуру күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга болгаш күүсекчи адырларының ажыл-чорудулгазын боттуу-биле болгаш бүгү талалыг чырыдарынга, албан езунуң актыларын чогуур үезинде парлаарынга үндезинниг болур арганы берип турар.

«Шын», «Тувинская правда» солуннар чонда ат-алдар, хүндүткелдиг, политиктиг нарын айтырыгларга хамаарыштыр чайгылчак эвес, хөй-ниити чөпшээрежилгезиниң дугайында республика керээзиниң езузунга дүүшкен туружу ээлеп турар.

Боттуг байдалдарны барымдаалап көөрге, тургузукчу керээниң болгаш редакциялар уставтарының чамдык чүүлдерин тодарадыры негеттинип турар дээрзи маргылдаа чок. Ынчалзажок оларны эдип-чазаарын болгаш амгы үениң негелделеринге дүүштүрерин тургустунуп бижыккан кады ажылдажылганы үревейн, бот-боттарынга тааржыр чурум езугаар кылып болур турган.

Үш талалыг тургузуушкун (Дээди Хурал, Чазак, журналистер коллективи) болза «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун херек кырында ажыглаарының дээштиг болгаш долу үнелиг хевири, хамаатыларның массалыг медээ алыр талазы-биле Конституцияда көрдүнген эргезин хандырар демократияны болгаш ажыкчарлыг чорукту быжыглаарының чугула фактору кылдыр санап турар бис.

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны каттыжып тургусканын хевээр арттырарын, тургузукчу документилерге кирери кайы-кайызынга таарымчалыг өскерилгелерни болгаш немелделерни «төгерик столдуң» артынга олуруп алгаш, чоокку үеде белеткээрин, солуннарның материал-техниктиг баазазын экижидериниң, редакциялар коллективтериниң социал камгалалын күштелдирериниң аргаларын дилеп тываарын Дээди Хурал саналдап тур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи).

1996 чылдың февраль 29-та хүлээп алган.

1995 чылда Парламентиниң конститусчу хүлээлгелериниң күүселдезиниң болгаш ажылының дугайында Дээди Хуралдың Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ отчёду

Хүндүлүг депутаттар!

Сессияның хүндүлүг аалчылары!

Тыва Республиканың Конституциязы Парламентиге күрүне эрге-хоойлу тургузуушкунунуң болгаш республиканың даштыкы база иштики политиказын хевирлеп тургузарының нарын сорулгаларын онаап хүлээндирген. Төлээлелге болгаш хоойлужудулга органының ажыл-чорудулгазының ол эң чугула талалары чаңгыс аай чүүлдүң — Тыва Республиканың чонунуң өмүнээзинден боттандыртынып турар күрүне эрге-чагыргазының чарылбас кезээ боор турарлар.

Хоойлужудулга чогаадып кылыр ийи чыл ажылының дургузунда Дээди Хурал күрүне эрге-хоойлу тургузуушкунунуң эвээш эвес дуржулгазын шиңгээдип, мөөңнеп алган. Хоойлужудулга чорудулгазының бодунуң чедир кылдынмааны, оон бир чамдык таварылгаларда чөрүшкек, а өске таварылгаларда ам-даа эвээш ажыктыг чоруу-биле база эрткен оруувус демдеглеттинген дээрзи чугаажок. Ол бүгү аңгы-аңгы чылдагааннардан болуп келген, шупту-ла Дээди Хуралдың депутаттарындан хамаарышпас боор турары хомуданчыг. Меңээ, Дээди Хуралдың Даргазынга, олар ажык болгаш билдингир.

Ынчалза-даа Парламентиниң ажылы чүгле ол чедир кылдынмаан чүүлдер-биле тодараттынмас. Оон артык чугула чүүл — Тываның күрүне тургузуушкунун чаартырының быжыг үндезин таваан, баазазының бар боор турары ол. Ындыг үндезин бар — ол дээрге республика Конституциязы-дыр, бүгү эрге-чагырга структураларынга тодаргай бүрүн эргелерни ол берген. Ооң эрге-хоойлу, политиктиг арга-шинээ чаа-ла боттанып эгелеп, Россия Федерациязының субъектизи болган Тываның чогуур деңнел хемчээлдиг бот-тускайлаң чоруун чедип алырынга идиг боор турар.

Оон-биле кады российжи күрүне тургузуушкуну база доктаамал быжыг эвес байдалда турарын демдеглээри чугула. Ооң мурнунда ам-даа бир шилиишкин бар: чок-ла болза моон-даа соңгаарты федерализация, чок-ла болза, төпчүткен унитарлыг (чаңгыс аай) тургузуг. Ол ийи вариантының кайызын-даа боттандырып болурунуң политиктиг болгаш эрге-хоойлу барымдаалары бар.

Республиканың Парламентизи бүгү-ле болдунар аргалар-биле Россияның эрге-хоойлулуг федерализациязының чорудулгазынга идиг берип, дузалаар. Ол ажыл колдуунда-ла, эрге-чагырганың федералдыг органнары биле кады ажылдажылга езугаар чоруттунуп турар. Кайда конституция деңнелинде бисте каржылгалар бар болдур — ол бүгүнү эки күзел-соруктуг кады ажылдажылга-биле чайладып, эдип ап болур.

Россияга тургустунуушкунуң бүгү-ле бергелери, частырыглары болгаш шүүделдери турза-даа, ол федерализмниң езулуг принциптеринге тургустунган чаңгыс аай, ынчалза-даа децентрализастаттынган (төптүң чамдык эрге-хүлээлгелерин чер-черлерге дамчыткан) күрүне кылдыр хевирлеттинип тургустунуп кээп болур. Ынчалза-даа ону боттандырар дээр болза, күрүне тургузуушкунунуң федералдыг программазы херек. Ооң ам дээрезинде чок боор турары хомуданчыг. Президентиниң туружу, Россия Федерациязының Чазааның күзел-сорулгалары — ол дээрге ам-даа күрүне тургузуушкунунуң программазы эвес-тир.

1995 чылдың кол политиктиг болуушкуну — Күрүне Думазының депутаттарының болгаш Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдалары. Мында база-ла кол чүве — ооң түңнели: соңгукчулар боттарының идепкейлиг чоруу-биле эрге-чагырганың соңгулдалыг, төлээлелге органнарынга бедик бүзүрелин көргүскенинде. Ол дугайын кандидаттар аразынга шыңгыы чижилге болгаш соңгулдаларга келгеннерниң бедик хуузу херечилээн.

Эрткен чыл база бир төөгүлүг хүн-биле демдеглеттинген — Тыва Республиканың Күрүне бот-догуннаашкынының дугайында декларацияның беш чылы болган. Политиктиг хемчээлдер-биле алырга, улуг эвес хуусаа, ынчалза-даа ол чүгле эрткен үениң болуушкуннарын анализтеп, сайгарып көөр эвес, харын-даа амгы үени оон-даа хандыр өөренип көөр арганы берип турар. Төөгүлүг ол болуушкунну чаа тыва күрүне тургузуушкунунуң бир эң кол үе-чадазы, ындыг болганда, тыва этностуң (чоннуң) эң ырак келир үезинде хөгжүлдезиниң магадылалы кылдыр хүлээп көөрү шын болур ийик.

НИИТИЛЕЛ БОЛГАШ ХООЙЛУ

Сөөлгү үеде, ол ылаңгыя 1995 чылда дыка иле көскү болган, кандыг-бир ниити үнелиг чүүлдерни болгаш идеяларны долгандыр ниитилелдиң каттыжыышкынын эвес-даа болган болза, политиктиг партияларның, хөй-ниити шимчээшкиннериниң болгаш организацияларының дугуруштунган угланыышкынга хөделиринге беленниниң шинчи-хевирлери илереп көстүп келген. Федералдыг Хуралдың Күрүне Думазынга болгаш Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң)

(Уланчызы ийиги арында).

1995 чылда Парламентиниң конститусчу хүлээлгелериниң күүселдезиниң болгаш ажылының дугайында Дээди Хуралдың Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ отчёду

(Уланчызы. Эгези бирги арында).

кежигүннериниң соңгулдаазының түңнелдериниң анализи анаа бадыткал болур.

Бүгү адырларга, хамыктың мурнунда, социал адырга чедиишкинниг хоойлужудулга боттандырарынга чаа боттуг аргаларны ол Парламентиге берип турар. Биске чогум-на хоойлужудулга боду, а анаа политиктиг утка-шынар кииртингени эвес, чугула бооп турар. Чүге дээрге хоойлу чогаадылгазынга эмин эрттир политиктиг утка-шынар киирери эрге-хоойлу реформазынга доктар боор, хоойлуларның шынарынга салдарлыг апарып, эрге-хоойлу нормаларының конститусчу ужур-утказын хажыдып, алызында барып хоойлу тургузукчузунга бүзүрелди кошкадып болур.

Оон-биле холбаштыр Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) ам эгелээр ажыл-чорудулгазынга улам политиктиг утка-шынар киирип турары улуг дүвүрелди болдурбас арга чок. Оон эгелекчилериниң дорту-биле алаар апаар — Президент болгаш ооң чөвүлекчилери Улуг Хуралды Парламентиге удур ажыглаар деп турарының дугайында бодалдарын олар ажыы-биле айтып, анаа боттарының сонуургалын чаңгыс эвес удаа илереткеннер.

Бо бадыткалдың шынныы бир эвес Дээди Хуралды реформалаар болгаш ооң хуусаадан эрте соңгулдаларының дугайында айтырыгны Улуг Хуралдың баштайгы хуралдарының бирээзинге чугаалажып көөр кылдыр саналдап киирер болза, илдең апаар. Президентиниң чөвүлекчилериниң Улуг Хуралче соңгулдага эртпейн барганының чылдагааны болза, соңгукчуларга олар шак ындыг таарымча чок үзелдерни тарадып чедиргени болур деп чүвени база айтып болур. Ол үзелдерни республиканың бүгү хамаатылары деткип турар деп чугаалаар үндезиннер турбаан болгаш чок. Ынчалзажок ындыг бодалды Улуг Хуралдың амгы соңгудуп алган кежигүннеринге шудургу база чайгылыш чок ыйыдып турар-дыр. Парламентини эде организастаарының үзели чаа чүүл эвес-тир, принцип езугаар алырга, ол амыдыралга туруп болбайн, ынчалзажок Дээди Хуралдың доктаамал эвес үндезинге ажылдаар ындыг өске чурумун соңгуурунга чедир ийи четпес чыл арткан чаа чыыштың Дээди Хуралынга хамаарыштыр сайгарып көөрү чүүлдүг болур. Парламентини хуусаадан эрте тарадырының үзели «амыдыралдың нормазы» апаар чүве болза, ол канчап-даа таарышпас. Бодун-даа, бодунун Парламентизин-даа, бодунун республиказын-даа хүндүлеп билири чугула.

Дээди Хурал аңаа көрдүнген хуусаазының чартыындан хөй кезиин ажылдап эрткен чүве болганда, бистиң ажыл-чорудулгавыстың чамдык ниити түңнелдерин үндүрүп болгу дег.

Эрткен ийи чыл — 1994 болгаш 1995 чылдар — тыва парламентаризмниң хөгжүлдезинге чаа чада болган. Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алганы республика эргезинге чугула чаа чүүлдерни быжыглаарынга калбак аргаларны ажыткан.

Бөгүн эрге-хоойлунуң чаа ролюнуң, хоойлужудулганы чартыының болгаш хөгжүдериниң дугайында айтырыг кончуг чидиг-биле тургустунуп турар. Бо талазы-биле чамдык эки талалыг шимчээшкин бар. Ындыг болзажок чаа хоойлуларны хүлээп алырының чорудуунга салдар чедирип турар барымдааларны сайгарып көөрү эргежок чугула.

Хоойлу чогаадылгазының чорудуунга эң күштүг салдарны чедирип турар фактор болза, ниитилелдиң — социал, экономиктиг болгаш политиктиг тала-биле алырга — боттуг байдалы болур. Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп алганы болгаш Президентиниң ат салганы хоойлуларның бүгү бөлүү адаттынган адырларның кайы-бирээзинде тургустунган байдалга кандыг-бир хамаарылганың илерээшкини болур деп чүвеге бүзүрээри берге эвес. Мында тодаргай турушту угланыышкыннар илерээп келген — күрүне тургузуушкунун, тус чер бот-башкарылгазын хөгжүдери, хамаатыларның политиктиг эргелери болгаш хосталгалары, экономиканың бааза хоойлулары. Ынчалзажок түр үениң байдалдыг агар айтырыглар база бар, оларга хамаарыштыр хоойлужудулга эдилгелериниң хевири, кызыы адырга дээштиг хоойлулар ажыглаттынып турар.

Өске бир барымдаа болза, ССР Эвилелиниң буступ дүшкениниң соонда Россияның хоойлужудулгазында тыптып келген хөй санныг чөрүлдээлерниң болгаш карышкактарның бары бооп турар. 1993 чылдың усчок мурнунда хүлээп алдынган эвээш эвес хоойлужудулга актылары амдаа күштүг бооп артпышаан. Бо бүгү республика деңнелинге хоойлужудулга ажыл-чорудулгазының ниити ажыктыг дээштиин кудуладып турар.

Парламент биле Президентиниң аразынга хамаарылгалар сайзыраңгай байдалга ыракта четпес бооп турары чүгле багай салдарлыг бооп келген. Бо талазы-биле кады ажылдажылганың боттуг байдалы чедип алдынмаан, ынчалзажок Дээди Хурал, ооң Даргазы үре-түңнелдиг кады хөделириниң аргаларын шудургу дилээринче кызыдып турар.

Амгы Дээди Хуралдың бүрүн эргелери чедиги чыыштың Дээди Совединиинден дыка улуг хемчээлге кызагдаткан байдалдыг деп чүвени маңаа онзалап демдеглээр херек. Ооң-биле чергелештир авторитарлыг (эрге-дужаал, ат-алдар-биле ыйыдар) хөөннерниң кандыг-даа илерээшкиннеринге Парламент удур туржур хүлээлгелиг. Ону чедип алырынга эргежок чугула конститусчу төлээлелге эрге-хүлээлгелери бар-дыр.

Дээди Хуралдың ажылдап кылган, коллегиалдыг хүлээп алганы хоойлу чаңгыс кижиниң — Президентиниң туружунуң түңнелинде ажыглаттынмайн баары ындыг фактыны демократияның демдээ деп көрүп болбас. Конституция езугаар Дээди Хурал республикада хоойлужудулганың кара чаңгыс органы болур. Ол хоойлуларны хүлээп алыр болгаш Президентиниң болгаш Чазактың — хоойлужудулга инициативалыг бүгү субъектилерниң ол эргезин боттандырар. Президент хоойлуга ат салыр болгаш атты салбайн баар, ону чедир ажылдап кылыр кылдыр эгидер эргелиг. Дээди Хурал ол чурумну бадылаашкынның үштүң ийи кезээ-биле ажып эртип болур, ынчан Президент ындыг хоойлуга ат салыр хүлээлгелиг. Ынчап кээрге хоойлу төлевилелиниң эртер бүгү оруу — баштайгы номчудулгадан ат салырынга чедир — кады демнежип ажылдаарының принцивинге үндезиленген. Ынчалзажок харааданчыг чүве, Президент хоойлуга ат салырындан анаа-ла ойталап каантарының эвээш эвес фактыларынга таваржып келдивис, ол дээрге Тыва Республиканың Конституциязының, ниитизи-биле республиканың эрге-ажыктарының туружундан ап көөрге, канчап-даа таарышпас. Ооң түңнелинде эрге-хоойлу ажыглалының практиказынга будүлгаазыннар тургузар, хоойлу бооп ажыглаттынары чигзиниглиг актылар тыптып келир. Чижээ, Улуг Хуралдың кежигүннерин соңгуурунуң чурумунуң дугайында хоойлуга хамаарыштыр ындыг болду.

1995 чылды, хөй-хөй байдалдардан алгаш көөрге, республикада хөй партиялыг байдалдың хевири тургустунуп келген үе деп санап болур. Маңаа ийи чылдагаанның салдары илерээн — хамаатыларның хөй-ниити ажыл-чорудулгазының магадылалдарын тодараткан багай эвес эрге-хоойлу баазазының бары болгаш каттыжышкын чорудулгаларынга идиг берген тодаргай политиктиг сорулгалар-дыр. Бо талазы-биле ындыг-мындыг үнелелдерни болгаш тайылбырларны бериксевейн тур мен, ынчалзажок болдунган чорудугларны эки талалыг деп санаар мен. Мында бир чугула чүве чүл дээрге, принцип-биле алырга көңгүс аңгы-аңгы кижилер боттарының политиктиг үзелдерин боттандырарынга ниити эрге-ажыктарны тып ап турар-дыр, партиялар болгаш шимчээшкиннер боттарының составының аайы-биле уламна интернационалчы апар чыдар.

Экономиктиг реформа-биле деңге республикада чоруп турар эрге-хоойлу реформазының нарын бооп турарының бир чугула байдалы болза, хоойлу хөй-ниити угаан-медерелинге быжыы-биле киргеш, чүгле ынчан дээштиг болуп ажылдап болурунда бооп турар. Ындыг болганда Дээди Хурал, хөй-ниитиниң боттуг күштеринге — партияларга, организацияларга, профэвилелдерге даянмайн, хоойлу чогаадылгазын долу хемчээлге боттандырып шыдавас.

Моон-биле холбаштыр хоойлу төлевилелдерин хөй-ниитиниң чугаалажыышкынынче моон соңгаар киирери биске черле эргежок чугула-дыр, ындыг чоруктуң дузазы-биле чоннуң янзы-бүрү кезектериниң болгаш социал бөлүктериниң чөптүг саналоналын ап болур. Мындыг янзылыг кады ажылдажылгага массалыг информация чепсектериниң ролю улуг, чүге дизе хоойлу чогаадып кылырынга ажык болгаш чарлыг чорукту чүгле байыдар эвес, харын-даа хамаатыларның политиктиг болгаш эрге-хоойлулуг культуразының кижизидилгезинге салдарны чедирер, ниитизи-биле күрүне эрге-чагыргазының болгаш ылаңгыя Парламентиниң алдар-адын быжыглаар. Ол чокта эрге-хоойлулуг реформага чедиишкинни чедип алыры берге.

Хоойлу төлевилелдерин белеткеп турар үеде аңаа хөй-ниитиниң калбак киржилгезинге Парламентиниң сонуургалдыын демдеглеп көрбүшаан, саналдарны болгаш шүгүмчүлелдерни учетка алырын чурумчудар дугайында сагыш салыры чогумчалыг дээрзи айыттынган болгай. Бо талазы-биле хереглел өзүп турар. Ынчангаш, мээниң-биле алырга, тускай нормативтиг акт херек бооп турар, республикага хоойлу саналдап киирер эргелиг субъект бүрүзүнүң саналоналы кандыг янзы-биле өөренип көрдүнгеп турары аңаа тода илергейлеттинген турар ийик. Норма чогаадып кылырының эң баштайгы үезинден эгелээш, чүгле дугуруштунган хөделиишкиннер хөй-хөй чөрүлдээлерниң база ужурун билдинмес чүүлдерниң чайлаттынган турарынга дузалаар.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫНГА ХАМААРЫШТЫР ЧАМДЫК ҮНЕЛЕЛДЕР

Социал-экономиктиг байдалды үнелеп көрүп тургаш, бирги ээлчегде 1995 чылдың эгезинде республикага турган түңнелдерни деңнештирип, чыл дургузунда ажылдааш, чүге келгенивисти көөрү эргежок чугула. Борта эң бетинки боттуг чүүл херек, чамдыкта ооң болу бээри ышкаш, кузээн болгаш херек кырында болган чүүлдерни холуп болбазы чугула.

Хамыктың мурнунда чүнүң чедип алдынмааның, чүнүң баксыраанының, бүгү-ле харылзааларда чүнүң багай болганының дугайында. Бүдүрүлге деңнелиниң кудулаашкыны уламчылаан, үлетпүр продукциязы тус-тус хемчээли-биле алырга, 1994 чылдыы-биле деңнээрге, оон 4,7 хуу эвээш бүдүртүнген. Көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязы эрткен чылдың дургузунда 11,8 хуу, ооң-биле кады үнүш өстүрер ажылга—43,9 хуу кудулаан. Ниити иштики продуктунуң ниити хемчээли 1995 чылда 1994 чылдың деңнелинден 5,3 хуу куду болган, ол дээрге экономиканың байдалының эң чугула индикатору-дур эвес-пе. Моон түңнел чаңгыс — республика рыноктуң чаа байдалынга ам-даа чаңчыгып шыдаваан: экономиканың тактиказы болгаш стратегиязы тодараттынмаан. Төпчүткен капитал салыышкыннар аажок (40 хуу) кызырылган. Эрткен чылдаазы-биле бир дөмей, хөй кежинден топ даараар фабрика, аэровокзал, типография, дуктуң баштайгы болбаазырадылгазын чорудар цех база катап ажыглалга кииртинмейн хевээр арткан, шынзы-биле алыр болза, ол объектилер дээрге республиканың экономиказын херек кырынга быжыглаар арга-шиңектиг объектилер-дир.

Социал адырда эң-не нарын айтырыглар тургустунган, олар чоннуң боттуг акша орулгаларының элээн кудулаашкыны-биле холбашкан, эрткен чылын олар 1994 чылдың деңнелинге хамаарыштыр 68,4 хуу болган. Бюджет адырынга ажыл төлевирин, хөй уругларлыг өг-бүлелерге болгаш бот иелерге пособиелер төлээринге хөй санныг үзүктелиишкиннер тургулаан. 1995 чылда ниити бюджет талазы-биле өрешире 135 млрд. ажыг рубль болган, амгы үеде ол улам өскен. 1994 чылдыынга хамаарыштыр деңней алырга, республиканың чурттакчы чонунуң амыдыралының деңнели 70 хуу хире болган, тодаргайлаарга, барык үштүң бири хире кудулаан.

Эрткен чылдың чугула кичээндириглериниң бирээзи чүдел дизе, бюджеттиң быжырымчалыг акшаландырыышкынының аргаларын чогууру-биле кылып албаанында база ажылдавайн турарында. Бүгү-ле чүве федералдыг хөреңгиден кээп турар трансферттерде, чээлилерде болгаш субвенцияларда туттунуп турар. Мындыг айтырыгның салдынып турары чөптүг: ам чежеге чедир ол уламчылаарыл?

Мээң бодалым-биле алырга, бюджеттиң үндүрүг баазазын быжыглаар талазы-биле күжениишкиннер республикада көзүлдүр-ле четпейн турар, дужаалдаларның ниити көргүзүү ылап-ла чедимчелиг болза-даа, орулга алыр кезээниң күүселдези ажыктыг эвес эртип турар. Ужур-бажы эки билдинмес сорулгаларже чорутпушаан, чээли курлавырларын чөптүг эвес ажыглаарындан хөйнү чидирип, тывыскан акша-хөреңгилерниң эвээш-даа бол, дедир эгиттиннерин хандырып шыдавайн турар бис.

Тываның 1996 чылдың эгезинде тургустунган экономиказының байдалынга хамаарыштыр үнелел, 1995 чылдың социал-экономиктиг байдалының республика көргүзүглериниң анализи Чазактың мурнундан үндүрген сорулгалар чедип алдынмаан деп бадыткаар арганы берип турар. Эрткен чылдарның таарымча чок бүгү-ле угланыышкыннары 1995 чылда херек кырынга хевээр артып калган-дыр. Федералдыг сан-хөө киирилделеринден быжыг хамаарылгалыг чоруктуң түңнелинде республиканың бюджеди болгаш экономиказы боттарының аразында аңгылаттынып артып калган, экономиктиг чорудулгаларга бюджет акша-хөреңгилери кончуг кошкак салдар чедирип турар, ооң аайы-биле ниити чогумчалыг болур чорукка деткимче бербейн турар. Ооң чылдагааны-биле экономикада кудулаашкынның уламчылалы, иштики хереглелдиң кызырлыышкыны, кол фондуларның структуразының улам ыңай кошкаашкыны, сан-хөө курлавырларының бүдүрүлге адырындан садыг-киржикчи ажыл-чорудулганың адырынче шилчиишкини, инвестицияларның хемчээлдериниң дыка кудулаашкыны, экономиканың чиг эт талазынче угланыышкыны болуп турар.

Бюджет хоойлуларының Дээди Хуралче киирип турар төлевилелдеринге орулга көргүзүглерин сагыштыы-биле кызырар политиканы сөөлгү чылдарда республикада чорудуп турар, бирги ээлчегде ол федералдыг киирилделерге хамааржыр. Ол чорук бюджеттиң күүселдезиниң үезинде бадылаттынган сан-чурагайлар-биле деңнээрге, бюджет чарыгдалдарын шыңгыы кызыгаарлаар, «тыртар» болгаш хынаттынмаан дужаалдаларның күсели-биле бодунуң туразы-биле ол азы бо чарыгдал статьяларын улгаттырар арганы Чазакка берип турар. Ынчангаш республика бюджединиң дугайында хүлээп алдынып турар Хоойлу херек кырынга хөй чергези-биле эреңгей ужур-дузалыг болуп турар.

1996 чылда экономиканың байдалын боттуу-биле үнелээринче чоокшулаары, орулгаларның «күзел езугаар» эвес, а боттуг хемчээлдерин тургузары эргежок чугула болгу дег. Ажыл-агыйны чогудуп турар субъектилерже үндүрүг ыйыдыышкыннарын эвээжедир талазы-биле боттуг хемчеглерни алыр херек. Республикада төлежилге кылбас чоруктуң кризизи калбарган, амгы үеде хуусаазын эрттирген дебитор өрези 42 млрд. рубль ажыг, а чээли өрези — 103 млрд. рубль бооп турар. Төлежилге кылбас айтырыгны ажып эртери-биле тускай хемчеглерни алыры албан, а бо айтырыгның республика бюджединге чугулазын барымдаалааш, ону ам белеткеп турар «1996 чылда Тыва Республиканың күрүне бюджединиң дугайында» Хоойлуга тускай статьяга айтыры чугула.

Болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерге, бирги ээлчегде көдээ ажыл-агый талазы-биле күрүнеден тускай комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылыры эргежок чугула. Республика өнчүзүн болгаш күрүне пакеттериниң акцияларын (үлүүн) чөптүг эргелеп-башкарары дээш парламент контролюнуң хевирлерин саналдаар. Бисте бөгүн бо талазы-биле четчир эрге-хоойлу баазазы чок, күрүне өнчүзүн эргелеп башкарарынга күрүнениң ролюн чедир үнелевейн турары илдең.

Хуужуткан бүдүрүлгелер акцияларының пакеттерин садарын организастаарының эргежок чугула болуп турарын рынок негелделери негеп келген, ол чорук үнелиг саазыннарның эң адаккы эргилде-саарылгазын-даа тургузуп болур ийик. Олар ам дээрезинде садып алыкчыларның калбак кезиинге билдинмес, оларны ол-ла өртээнге садып турар таварылгалар бар. Ооң-биле кады үнелиг саазыннарның боттуг рыногун тургузарының аргалары бар-дыр.

Чээлилер дугайында база-ла ынчаар чугаалап болур. Чээлилер аукционнарын эрттирер практиканы амга чедир ажыглавайн турар. Оон туржук, чээли курлавырларынга болгаш оларны хуваарынга хамаарышкан бүгү чүүлдер көжеге артында болгаш «күрүне» чажыдында турбушаан.

Сөөлгү он чылдарның дургузунда республиканың көдээ ажыл-агыйында эң аар болгаш ханы кризис уламчылап турар. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң коллективтиг системазында буураашкыннарның чедирген бүгү когаралын үнелээри безин болдунмас. Экономиканың аграр сектору чедир бодаваан болгаш багай белеткелдиг реформаларның ужурунда чидирген каражазын хөй чылдарда катап тургузары илдең. Сөөлгү беш чылдарда малдың баш саны чайгылыш чок кызырылган, көдээ черлерде капитал, ооң иштинде чуртталга тудуу соксаан, тракторлар болгаш комбайннарның саны кызырылган, көдээ ажыл-агый культураларын чыып алыры, оларның дүжүткүр чоруу эвээжээн, мал чемнери-биле хандырылга баксыраан. Эң-не айыылдыг чүве болза, хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр чоруун катап тургуспайн, улам доралатканы, мал бажын кызырганы, материал-техниктиг баазаны кошкатканы. Мындыг чүүлдерниң түңнелинде Тыва көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң продукциялары-биле бодун боду хандыртынарын чидирген, көдээ чоннуң хөй нуруузу амыдыраар аргазы чок болуп арткан.

Аграр адырының талазы-биле республика хоойлужудулгазы чөптүг, чедир ажыглаттынмайн турар. Эң-не улуг четпес чүүл болза, хоойлуда айыткан социал магадылалдарның болгаш экономиктиг деткимчениң бүгү комплекизин күрүнениң талазындан хандырып шыдавас апарганында. Бо чүүлдер ажыл-агыйның чаа структураларынга—арат болгаш фермерлер коллективтеринге база көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң мурнундагы хевирлеринге база хамааржыр.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин, ооң-биле кады көдээде чурттап турар бүгү кижилерни камгалаар сорулга-биле экономиканың аграр секторунуң бюджеттен акшаландырыышкынының принциптерин эде көөрү, бюджеттиң чарыгдал кезээнге АУК-туң үлүүн улгаттырары эргежок чугула. Бюджеттиң камгалаттынган статьяларының даңзызынга көдээниң чонунга эң чугула бооп турар «Арат (фермер) ажыл-агыйларын хөгжүдери», «Көдээ ажыл-агый» дээн чижектиг статьяларны киирер херек. «1995 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда чүгле 1995 чылда безин көдээ ажыл-агыйның чарыгдалдар статьязынга 9,7 млрд. рубльди көрген турда, оон 2,1 млрд. рубльди анаа-ла кызырып каапкан.

Көдээ ажыл-агыйның сезоннуг ажылдарын эрттиреринге, көдээ ажыл-агый продукцияларын садып алырынга, шыгжаарынга, болбаазырадырынга көрдүнген төпчүткен чээли курлавырларын бээриниң практиказын сайзыраңгайжыдары негеттинип турар. Үзүп берип турар хөреңгилерни чөптүг ажыглаарын чедип албышаан, чаа аргаларны, чаа байдалдарны тып, хөреңгилерниң дедир эгидилгезин хандырар херек.

ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГА БОЛГАШ ӨСКЕ-ДАА АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ

Хүндүлүг депутаттар! Эрткен чылдың хоойлужудулга ажыл-чорудулгазының түңнелдерин үндүрүп тура, ону чеже-даа шүгүмчүлеп турза, республика эрге-хоойлузунга чаа чүүлдерни быжыглаар талазы-биле улуг ажылды чорутканын чугаалары чугула-дыр. 1995 чылдың дургузунда Парламент 48 Хоойлуну, ооң иштинде 27-ни үшкү сессияга, 21-ни — дөрткү сессияга хүлээп алган. Ооң-биле чергелештир Дээди Хурал 207 доктаалды хүлээп алган. 1995 чылдың январьдан июньга чедир үшкү сессияның үезинде 13 хуралды, сентябрьдан декабрьга чедир 12 хуралды эрттирген. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга хоойлужудулга инициативазы кылдыр 10 хоойлу төлевилелдерин киирген.

Дээди Хуралдың хүлээп алганы 48 Хоойлудан 34 хоойлу күштүг бооп ажылдап эгелээн, олардан 6-ны катап чугаалашкаш хүлээп алган. Конституция езугаар ыяавыла ат салыр ужурлуг турбуже бистиң Президентивис катап хүлээп алган 10 Хоойлуга ат салбаан. Эргежок чугулазын чидирген азы оларны моон соңгаар ажылдап кылыры чугула эвес апарган 4 хоойлуну Дээди Хурал дедир кыйгырткан.

Күрүне тургузуунуң, чер-черде бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазының талазы-биле бааза хоойлулар чыындызын тургузарын колдуунда дооскан. Парламент хоойлу чогаадылгазының бо угланыышкынын мурнадыр деп көрген. Хоойлужудулганың өске адырларында Дээди Хуралдың идепкейлиг чоруу ындыг-ла кончуг көскү эвес апарган, ында чугула чылдагааннар бар.

Бир эвес республикада хоойлужудулга чорудулгазының дугайын чугаалаар болза, ону шору идепкейлиг деп үнелеп болур. Бистиң хоойлужудулгавыс сөөлгү ийи чылда дыка чаартынган болгай. Ооң чамдык адырлары, ылаңгыя хамааты эргелер, административтиг-девискээр тургузуу катап тургустунуп турар. Өкерилгелер ниитилел-политиктиг болгаш социал-экономиктиг тургузугнуң барык бүгү талаларын хаара тудуп турар.

Бодунуң ажыл-чорудулгазын планнап, чаа хоойлуларны хүлээп ап болгаш эрги хоойлуларга өскерилгелерни киирбишаан, Парламент республиканың чугула хереглелдерин удуртулга болдуруп турар. Бир эвес ол ажыл тыва күрүне тургузуун хөгжүдериниң болгаш быжыглаарының перспективтиг концепциязын боттандырып турар республиканың хоойлу чогаадып кылыр талазы-биле ажыл-чорудулгазының программазының аайы-биле чоруттунуп турган болза, ол оон-даа бүдүрүмчелиг болур турган ийик. Ынчалзажок Дээди Хуралдың бо айтырыг талазы-биле Президентиге болгаш Чазакка салган чугула саналдары харыы чок арткан. Бисче белен концепцияны кандыг-бир кижи чорудуптар деп бодаарының үндезини-даа чок. Ооң үндезининге хоойлу чогаадып кылырының чыгдынган арга-дуржулгазы, республиканың эрге-хоойлу ажыглаарының бүгү практиказы кирген турар ужурлуг. Амдыызында бистиң хоойлу чогаадып кылыр ажылывыс болур-чогуур-биле системчиттинмээн болгаш чогуур угланыышкын чок деп миннир апаар. Хоойлужудулга органы болур Дээди Хуралга хоойлу чогаадып кылыр ажылды таарыштырарының айтырыы кол чүүл болуп турар-дыр. Субъектилерниң херек кырында кады хөделиишкиннеринде хоойлу саналдап киирер эргениң болгаш хоойлу үндүрер органнарның эргелеринде улуг курлавырлар бар-дыр. Дээди Хуралга көрдүнген хоойлу төлевилелдериниң чүгле бештиң биринден эвээш кезиин Чазак болгаш хоойлу саналдап киирер эргелиг өске-даа субъектилер киргенин канчап чүүлдүг деп көөр боор (Чазак 1995 чылда Дээди Хуралче чүгле 11 хоойлу төлевилелдерин киирген). Олар колдуунда-ла каттышкаш ниити сорулгазы чок, а эң-не багай чүүлү болза, оларның белеткеп кылдынганы чогуур негелделерге дүүшпес болуп турары. Ооң түңнелинде хөй-хөй төлевилелдерни азы дедир эгидер, азы оларны кады ажылдап кылыры-биле төлээлекчилерни чалаар ужурга таваржып турар бис.

Чүгле Президентиниң, Тыва Республиканың Чазааның болгаш эрге-хоойлу ажыглаар органнарның, хөй-ниити каттыжыышкыннарының хоойлу саналдаар эргелери Парламентиниң хоойлу төлевилелиниң ажылдарының баазазын тургузар ужурлуг дээрзинге бүзүрелдиг мен. Биске ол амдыызында чүгле күзел болуп турар-дыр, ынчалза-даа ол чедип алдынмаан. Бо чорук адак дээрге-ле амгы Дээди Хуралдың бүрүн эргелериниң доостурунга чедир хуусаазынга үргүлчүлээр боор дээрзинге бүзүрээр-дир бис.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1990-1993 чылдарда чедиги чыыжының, 1994-1995 чылдарда Дээди Хуралдың кылып чорутканы хоойлужудулга ажылының ниити хемчээлин кичээнгейге албышаан, конститусчу чамдык чүүлдерни боттандырарының нарынын, республика хоойлужудулгазын хандыр анализтээриниң болгаш бодап билириниң чугулазын кичээнгейге албышаан, республикада ажылдап турар эртем-шинчилел институттарының бирээзиниң структуразынга хоойлу-дүрүм эртеминиң бир кезиин организастаарының чугулазын чугаалаар апаар. Бо бүгүнү штатты улгаттырбайн, а болдунар аргаларны бөлүктеп тургаш боттандырып болур-дур. Тываның күрүне тургузуунуң моон соңгааргы хөгжүлдези хоойлужудулганы эртемге үндезилеп тургузарының, деңнелгелиг хоойлу-дүрүм эртемин тургузарының, Тыва Республиканың хоойлулар чыындызын тургузарының айтырыын бистиң мурнувуска тургузар.

Ниитизи-биле Дээди Хурал хоойлужудулга айтырыынга чаа аргаларны боттандырар апаар. Хоойлу чогаадып кылырын организастаарының кол чүүлдериниң бирээзи болза, планнаашкынның элементилерин киирери болур. 1995 чылда хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулганың салдынган программазы колдуунда-ла боттаган. Ажылдың планнаашкынының үезинде баштайгы кылдынар ужурлуг чүүлдер тодараттынып келирге олар колдуунда-ла сагыттынып турар.

Дээди Хуралдың хоойлу чогаадып кылыр ажыл-чорудулгазының эки талазын демдеглээри чугула. Референдум дугайында, биче сайгарлыкчы чорукка күрүне деткимчезиниң, уксаалыг мал ажылының дугайында, концессиялыг керээлер дугайында, ачы-буянныг ажыл-чорудулга болгаш өске-даа чүүлдер дугайында хоойлулар ажылдап эгелээн. Тыва Республикага болгаш Россия Федерациязынга конститусчу чүүлдерниң өскерилгени-биле 1990-1992 чылдарда хүлээп алдынган чамдык актылар сайзырады кылдынган. Социал-экономиктиг адырга, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгазын камгалаар талазы-биле чугула хоойлуларны белеткээр болгаш хүлээп алыр талазы-биле ажылдар чоруттунган. Чижээлээрге, улусчу эрге-чагырганың магадылалын хандырар ужурлуг чоннуң бадылаашкыннарын популисчи болгаш кызыы политиктиг сорулгаларга ажыглаарынга кордалды чок кылыр ужурлуг. «Референдум дугайында» Хоойлу аңаа чугула рольду ойнаар ужурлуг.

Күрүне тургузуунуң байдалынга чугула эрге-хоойлу баазазын тургусса-даа, дыка хөй чугула айтырыглар мында шиитпирлеттинмейн артып калган. Оларның эң колу — Тыва Республиканың Конституциязында көрдүнгениниң езугаар кожууннарга болгаш хоорайларга төлээлекчи органнарны тургузары. Практиканың көргүзүп турары болза, төлээлекчилерниң тус черде Хуралының чок болуп турары тус черниң бот-башкарылга органнарының системазынга дисбалансыны болдуруп турар: эң чугула нормаларның бирээзи — тус чер чагыргаларының ажыл-чорудулгазынга, бюджеттерниң күүселдези болгаш бюджет акша-хөреңгизин көрдүнгени-биле ажыглаарынга контроль күүсеттинмейн артып каар.

Аграр адырга, көдээниң ажыл-ишчилерин камгалаар талазы-биле эрге-хоойлу баазазын чаартырының талазы-биле чогуур базымнарны кылыры чедип алдынмаан. Бо адырга элээн каш хоойлуларны хүлээп алганы чогумчалыг өскерлиишкиннерни бербээн. А ында кол-ла чылдагаан хоойлужудулганың чедишпезинде эвес, а республиканың бюджет талазы-биле кошкак чоруунда болуп турар.

Тываның төөгүзүнде эң баштайгы профессионал Парламентиниң ийи чылдыг дуржулгазы хоойлужудулга чорудулгазының тургустунган технологиязының дугайында, ооң чамдык кошкак талаларының болгаш четпестериниң дугайында шыңгыы түңнелдерни база ниитилештирилгелерни кылыр арганы берип турар. Бо талазы-биле шиитпирлээр ужурлуг элээн каш улуг айтырыглар тургустунуп келген. Бирээде, ол дээрге, төлевилелди белеткээриниң чадазында болгаш ону хүлээп алыр үеде эрге-чагырганың бүгү адырларының туруштарын дүүштүрүп, дугуруштурарының механизминиң чедир ажылдаттынмааны-дыр. Каттышкан кандыг-бир дугуруштурулга органы — холбаштырылга чөвүлели азы дугуруштурулга комиссиязы таарымчалыг салдарны чедирер аргалыг болуп магатчок. Ол дээрге бөдүүн эвес херек дээрзи черле билдингир. Ынчалзажок туруштарны баш бурунгаар дүүштүрериниң болгаш кайы-даа талага таарзжыр дөзевилелди ажылдап кылырының чорудулгазын хевирлээрин оралдажып көөрү чүүлдүг деп бодаар мен. Ындыг комиссия (азы чөвүлел) хоойлужудулганың чылда болгаш перспективтиг программаларын тургузарының, чедир ажылдап кылырының хүлээлгелерин күүседип, ооң эң чугула кезектерин тодаргайлап, төлевилелдерниң авторитеттиг экспертизазын чорудуп болур ийик.

Ийиде, чемелээшкин чуруму-биле эвес, а хоойлужудулга инициативазын боттандырар кезээнге Президент болгаш Чазак улам-на идепкейлиг болгаш хандыр бодап көрдүнген турушту ээлээн турары күзенчиг-дир. 1995 чылдың дургузунда олар ук эргени чогуур система болгаш тодаргай угланыышкынныг сорулга чокка, таварылгадан таварылгаже боттандырып келгеннер.

Үште, хоойлужудулга инициативазының эргезиниң өске эдилекчилериниң — суд органнарының, прокуратураның, хөй-ниити каттыжыышкыннарының четпес идепкейлиг болганы сагыш-сеткилди база дүвүредип турар. Оларның күжениишкиннеринге кандыг-бир арга-биле идигни бээри, хоойлу чогаадырының чорудулгазынга оларны киириштирери, хоойлужудулганың тодаргай адырларынче угландырары черле чүүлдүг болур.

Хүлээп алдынып турар хоойлуларның дээштииниң, ажыктыының чадазын база демдеглээри чугула. Күүсекчи эрге-чагырга органнарының хоойлуга үндезилеттинген актыларының дузазы-биле чүткүлдүг таарыштырылга, дүрген болгаш башкарыкчы деткимче чокка кандыг-даа эки хоойлу ажыглаттынмас кылдыр байдал республикада ынчаар тургустунуп келген-дир. Бо талазы-биле бисте байдал ыракта-ла таарымчалыг эвес болуп турар. Республиканың хоойлулары нормативтиг деткимчени төпке болгаш чер-черге албайн, агаарга «астына» бээриниң хөй чижектерин айтып болур. Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларын парлаарының системазы таарыштыр тургустунмаан. Ону чедип алырда, тускай бюллетеньнерни парлап үндүрерин организастаары негеттинип келгени илдең-дир, ынчаарга чер-черниң бот-башкарылгазының кожууннар болгаш хоорайлар органнарының актыларын ол бюллетеньнерге киирген туруп болур.

Тыва Республиканың тургустунган хоойлужудулгазының долу анализин 1996 чылдың дургузунда кылыры эргежок чугула. Ындыг анализти кылыры хоойлу төлевилелин чогаадыр ажылга ала-чайгаарлаашкынның байдалындан чайлаар болгаш күштүг хоойлуларның шынарын боттуу-биле үнелеп көөр арганы бээр. Бар чөрүлдээлерни чайладыр, хоойлулар аразында эрге-хоойлу харылзааларын тодаргайлаар, хоойлужудулганың янзы-бүрү талаларында деп-дески эвес чорукту эдер арганы база бээр ийик.

Саң-хөө, ажыл-агый айтырыгларының дугайында. 1995 чылда Дээди Хуралды хандырарынга ниитизи-биле 2716,9 миллион рубль ажыглаттынган азы чарыгдалдар сметазында көрдүнгенинден, бюджет чарыгдалдарын эде көргенин өөренип көрүп алырга, 140,9 миллион рубль хөй болган. Кол чарыгдалдарны депутаттарның болгаш секретариаттың ажылдакчыларының ажыл төлевирин дуглаарынга 710,5 миллион рубль түңнүг кылдыр үндүрген, ынчалзажок бо чүүл талазы-биле 56,5 миллион рубль чедир чарыгдаттынмаан. Сургакчылаар ажылдың чарыгдалдарынга 129,5 миллион рубльди үндүрген азы көрдүнгенинден 7,5 миллион рубль хөй болган. Тарифтер өскен уржуунда коммунал ачы-дуза чедирилгези дээш чарыгдалдар (240 миллион рубльди чарыгдаар кылдыр көрдүнген турда, 355 миллион рубль чарыгдаттынган) болгаш транспорт чарыгдалдары (627 миллион рубльдиң орнунга 676 миллион рубль кылдыр чарыгдаан) көвүдээн. Капитал септелгеге чарыгдалдар чыл дургузунда үнмээн, ажыл-агый хереглелдеринге чарыгдалдардан чамдык камналга чедип алдынган (46 миллион рубль чарыгдаар кылдыр смета-биле көрдүнген турда, херек кырында 36,2 миллион рубль чарыгдаттынган. Янзы-бүрү материалдарны садып алырынга 209 миллион рубльди чарыгдаары көрдүнген, херек кырында 219,5 миллион рубль чарыгдаттынган).

Улуг Хуралдың ажыл-чорудулгазын акшаландырганы ниитизи-биле республиканың аргаларынга дүгжүр болгаш болдунар-ла адаккы деңнелге боттанып турар деп санаар мен. Акша-хөреңгилер талазы-биле кызыышкынныг байдал депутаттарның ажыл-чорудулгазын элээн кызыгаарлаан болгаш хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылырынга таарымча чок салдарлыг болган. Ынчаарга парламент чарыгдалдарын улгаттырар арганы амгы бюджет курлавырлары бербейн турар болгаш бодувустун ажыл-чорудулгавысты аңаа дүүштүр планнаарывыс эргежок чугула дээрзин билип турар бис. Ынчаарга чамдык чарыгдалдар чүүлдериниң талазы-биле саң-хөөнүң акша-хөреңгилерин ажыглаарының дээштиин, ажыктыын, бедидер дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү, чарыгдалдарны немей кызырары эргежок чугула. Саң-хөөнүң болгаш ажыл-агыйның айтырыгларын ам болур чыл дургузунуң ревизияның түңнелдерин барымдаалап тодаргай чугаалажып көөр апаар.

(Уланчызы үшкү арында).

1995 чылда Парламентиниң конститусчу хүлээлгелериниң күүселдезиниң болгаш ажылының дугайында Дээди Хуралдың Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ отчёду

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Парламентиниң ажыл-чорудулгазының өске угланыышкыннарындан онзагай черни даштыкы чурттар-биле, оларның парламентилери, Россия Федерациязының субъектилери-биле харылзаалар ээлеп турар. Ийи угланыышкын ажылдап кылдынган: Турцияның национал Хуралы-биле (Парламентизи-биле) парламентилер аразының дорт харылзааларын тургузары — 1996 чылда парламентилер делегацияларын аргыштырар дугайында дугуржулга чедип алдынган: Каттышкан Нациялар Организациязында (КНО-да) Төлээлеттирбээн улустарның Организациязынга Тыва Республиканы хүлээп алыр дугайында документилер белеткеттинген болгаш чугаалажып көөрүнүң чадазында туруп турар.

Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулга органнары-биле, Моолдуң биске чоок аймактарының төлээлекчилер Хуралдары-биле кады ажылдажылганың керээ баазазын калбартыр талазы-биле ажылды үргүлчүлээн. Мооң мурнунда кылдынган дугуржулгаларны боттандырар талазы-биле кылдынган ажылды шүгүмчүлекчи езу-биле көрбүшаан, Россия Федерациязының субъектилериниң каттышкан эрге-ажыктарынга, Россияда федералдыг харылзааларны хөгжүдеринге бирги ээлчегде дүүшкен кады ажылдажылганың чаа хевирлерин дилеп тывары, бодунга алган хүлээлгелерни улам долу күүседири эргежок чугула деп санаар мен.

Социал экономиктиг болгаш кызыгаар айтырыгларынга хамаарыштыр Моолдуң төп болгаш аймак эрге-чагырга органнары-биле харылзаалар ажыл-ишчи анаа чурум езугаар тургустунуп келген.

Россия-Моол кызыгаарның Тывада участогунда байдалдың дугайында парламент дыңнаашкыннарының түңнелдериниң талазы-биле республиканың болгаш федерацияның хамаарышкан ведомстволары бистиң сүмелеривистиң элээн кезиин күүсеткен, арткан кезектерин күүседир талазы-биле ажыл уламчылап турар. Россия-Моол кызыгаарын дамчыштыр эрттирилгениң кызыгаар пунктуларының болгаш харылзаа чурумунуң дугайында Россия Федерациязының Чазааның болгаш Моолдуң Чазааның аразынга дугуржулгага немелделер киирер дугайында дилегни РФ-тиң Даштыкы херектер министерствозунга Парламент чоокта чаа чоруткан, эрттирилгени болгаш харылзаа чурумун улам-на күштелдиреринче ол дилег угланган. Убсанур болгаш Завхан аймактарның хамаатыларының төлээлекчилер Хуралдары-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгаларның чаа төлевилелдери белеткеттинип турар, Тыва-Моол кызыгаарда болгаш ийи талаларның социал-экономиктиг амыдыралында харылзааларның боттуг чаа байдалдарын ол дугуржулгаларның төлевилелдери барымдаалап көрген.

Россия Федерациязының беш республикаларының — Башкирияның, Калмыкияның, Удмуртияның, Чувашияның болгаш Бурятияның эрге-чагырга органнары-биле кады ажылдажылга болгаш парламент харылзааларын тургузар дугайында дугуржулгаларга ат салыр талазы-биле кол документилер белеткеттинген: ол республикалар-биле кады ажылдажылга дугайында документилерге 1996 чылдың дургузунда ат салырының чуруму көрдүнген. Санкт-Петербургтуң Хоойлужудулга Хуралы-биле кады ажылдажылга дугайында Дугуржулга кылдынган, Тыва Республиканың болгаш Санкт-Петербургтуң аразынга хөй талалыг кады ажылдажылга дугайында Чиңгине дугуржулга күштүг кылдыр бадылаттынган. Кылдынган ол бүгү чүүлдерниң кол сорулгазы — Россия Федерациязының республикалары болгаш областары-биле экономиктиг база ажыл-ишчи дорт харылзааларны тургузары, боттуг кады ажылдажылганың езузунга болгаш бистиң республикаларывыстың чонунуң эрге-ажыктарынга дүүштүр республикаларның болгаш эрге-чагыргазының төп органнарның аразынга харылзааларның кол айтырыгларынга хамаарыштыр чаңгыс аай турушту хевирлеп тургузар талазы-биле күжениишкиннерни холбаштырып каттыштырары-дыр.

Өске девискээрлер болгаш чурттар-биле харылзааларга хамаарыштыр Дээди Хуралдың ажылы ниитизи-биле Россияның федерализмин болгаш бистиң республиканың күрүне тургузуун быжыглаарының база хөгжүдериниң ниити сорулгазынга чагырткан.

Республиканың экономиказының болгаш ажыл-агый амыдыралының эң чугула айтырыгларының талазы-биле ийи удаа парламент дыңнаашкыннарын 1995 чылда эрттирген: «Республикада күрүне болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарарының база камгалалының байдалының дугайында» болгаш «Тыва нефтьпродуктулары» деп күрүне бүдүрүлгезин ажык хевирниң акционер ниитилел кылдыр эде организастаар дугайында» Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарарынга хамаарыштыр парламентиге дыңнаашкыннар үезинде демдеглеттинген четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглер амгы үеде алдынып турар. «Тыва нефтьпродуктулары» күрүне бүдүрүлгезин эде организастаарда, көдээниң хереглекчилериниң болгаш республиканың саң-хөө — экономиктиг ниити эрге-ажыктарын онзагай барымдаалап көөрүн сүмелээн. Парламент дыңнаашкыннарының берген сүмелери канчаар күүсеттинип турарын хынап көөрүн амгы үеде Дээди Хурал планнап турар — ооң түңнелдерин үндүрер болгаш парлаар. Саян-Шушенск ГЭС-тиң талазындан эгидиишкиннерни төлевейн турарының, суг адаанда кирген зонаның чоогунга социал объектилер тудугларының болгаш мал чемнериниң талазы-биле эгидиишкиннер айтырыгларының талазы-биле парламентиге дыңнап көрүүшкүннер кылдынмайн барган. Парламентиге ол дыңнаашкыннарны эрттирер талазы-биле ажыл үргүлчүлеп турар. Бо бөдүүн эвес айтырыгны улам-на идепкейлиг сайгарып көөрүнге республиканың хамаарышкан яамыларының илдең-не хөөн чогун ажыы-биле демдеглээр херек. Үстүнде демдеглеттинген эгидиишкиннерни төлээр талазы-биле арганы дилеп тывар дээн күзелдиин Саян-Шушенск ГЭС-тиң талазындан бадыткаан, ынчаарга ол акша-хөреңгилер 1995 чылдың январь 1-де байдалды езугаар алырга, 10 миллиард ажыг рубль болган. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы база Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызы сонуургал чок чоруун моон соңгаар-даа уламчылаар болза, Саян-Шушенск ГЭС-биле чугаалажыышкыннар кылырының бүрүн эрге-хүлээлгелерин суг адаанда кирген черниң зоназынга кол когарааннарга — Чаа-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннарга дамчыдып бээр дугайында айтырыгны тургузар апаар.

Парламент ажыл-чорудулгазының тудуш болгаш чугула кезээ болур Дээди Хуралдың депутаттарының соңгукчулар мурнунга отчеттарының дугайында онзалап демдеглээр херек. Эвээш эвес депутаттар (Ч. Х. Хертек, Г. С.-М. Иргит, Л. Д. Варламова, М. С. Пильчин, В. Х. Иргит, К. С. Монгуш, С. Ш. Ондар, Б. С. Седей, Б. Д. Сат, М. М. Майдыр, А. С. Хоюгбан, Д. К.-Х. Ооржак) округтарынга болгаш бүгү республикага-даа соңгукчулар-биле үргүлчү идепкейлиг ажылдап турар.

Кызыл хоорайдан соңгуттурган депутаттар болгаш республиканың ниити соңгулда округунуң талазы-биле соңгуттурган депутаттар кожууннарга кошкак ажылдаан. Ынчаарга өске талазында ол депутаттар дорт хоойлужудулга ажыл-чорудулгазын боттандырып, отчеттуг үеде Парламентиниң хүлээп алганы үштен чеди чедир хоойлуларны ажылдап кылганнар. Соңгукчулар-биле ажылды хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулгага киржилге-биле холбаштыр деңнештирер дугайында чугаа болуп турарын демдеглээри артык эвес боор. Чон-биле демнежип ажылдаарынче, күш-ажылчы коллективтерге ужуражыышкыннарны кылырынче Дээди Хуралдың онза кичээңгейни угландырары чүүлдүг деп бодаар мен.

Хүндүлүг депутаттар! Сессияның аалчылары!

Тыва Республиканың Конституциязының 67 чүүлүнге болгаш Дээди Хуралдың Регламентизиниң 54 чүүлүнге дүүштүр Дээди Хуралдың хоойлужудулга болгаш контроль хүлээлгелериниң күүселдезин организастаарын, Парламентиниң Конституцияда көрдүнген бүрүн эрге-хүлээлгелерин күүседиринче угланган Дээди Хуралдың депутаттарының, комитеттериниң болгаш ооң Секретариадының ажыл-чорудулгазын холбаштырарын бодумнуң кол хүлээлгем кылдыр санап турар мен. Дээди Хуралдың Даргазының чугула хүлээлгелериниң бирээзи — депутаттарның бүрүн эрге-хүлээлгелерин, хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулгазын боттандырар талазы-биле депутаттарга дорт деткимчени көргүзеридир.

Тыва Республиканың Президентизи-биле болгаш Чазаа-биле, Россия Федерациязының база Россия Федерациязының субъектилериниң эрге-чагырга органнары-биле дем каттыштырылганы холбаштырарын доктааткан чурум езугаар боттандырып келген. Ленин кудумчузун кежилдир ооң бир талазында турар Тыва Республиканың Чазаа-биле болгаш Президентизиниң Администрациязы-биле дем каттыштырып ажылдаарынга бодаарга, 5 муң километр ыракта турар Федералдыг Чазак-биле болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязы-биле демнежип ажылдаары чамдыкта белен болуп турганын демдеглээр бодаан мен. Б. Н. Ельцинниң чарлыктарын болгаш айтыышкыннарын, Россия Федерациязының Чазааның доктаалдарын, айтыышкыннарын, Федерация Чөвүлелиниң болгаш Күрүне Думазының бүгү документилерин саадаашкын чокка үргүлчү ап турар бис, а Тыва Республиканың Чазааның документилери (доктаалдары болгаш шиитпирлери), Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктары оларны солуннарга парлааның дамчыштыр биске «кээп турар». Ол документилерни 1994 чылда колдуунда мөөңү-биле кварталда бир катап ап турдувус. 1995 чылдың февральдан бээр Чазактың документилери Дээди Хуралга херек кырында келбестээн, Дээди Хуралдың документилери оларны хүлээп алган хүнден соңгаар чеди хонук хуусаа дургузунда Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазаанга доктаамал барып турар. Бо бүгүнүң дугайында демдеглел чуруму-биле маңаа чугаалааным ол, оортан түңнелди кижи бүрүзү бодунга кылып болур ийик. Ындыг байдалды бодумнуң таламдан бодум чедир кылбааным — демократтыг ниитилелге бо бөдүүн херекке бот-боттарын билчиирин болгаш дем-биле ажылдаарын долу хемчээлге таарыштырып шыдавааным кылдыр санап тур мен. Ол байдал алызында барып Дээди Хуралдан Чазактың бот-аңгыланыышкынынга чедирип турар, а Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Конституциязы-биле болгаш күштүг хоойлужудулгазы-биле дүүштүрер арга Дээди Хуралда чок болу берген. Таарымчалыг эвес мындыг практиканы Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязы чоокку үеде эде көөр дээрзинге идегээр-дир мен.

Парламентиниң удуртукчузу кижи болганымда, отчеттуг үениң дургузунда Кызыл хоорайның, Чеди-Хөл, Кызыл, Чаа-Хөл, Тожу болгаш Каа-Хем кожууннарның, республиканың Улуг-Хем, Таңды, Бии-Хем кожууннарының чамдык суурларының чурттакчылары-биле ужурашкан мен. Ол бүгү ужуражыышкыннар ажыл-ишчи байдалга болуп эрткен болгаш хамаатыларның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның эң чугула айтырыгларын аңаа сайгарып, республиканың күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларының чогуур органнарынга негелделерни кылырының болгаш саналдарны киирериниң аргазы-биле ук айтырыгларны шиитпирлеп келген бис. Амгы хоойлужудулганың, Тывада, Россияда политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың күрүне тургузуунуң, национал политиканың болгаш Тыва Республиканың хөгжүлдезиниң моон соңгааргы перспективтиг айтырыгларын база чугаалажып көрген. Ниити-федеративтиг янзы-бүрү хемчеглерге киржири-биле Москвага элээн каш катап, Мындаагылар Ыдыктыг XIV Далай-ламаның 60 харлаан байырлалынга киржири-биле Тыва Республиканың делегациязын баштап, Индияга чедип, делегейниң түрк улустарының Измир хоорайга (Турция) болган III Конгрезиниң ажылынга киржип, Москва хоорайга үш парламент дыңнаашкыннарынга дыңнадыгларны база илеткелдерни кылдым, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының Конституцияларының аразында чөрүлдээлиг айтырыглар талазы-биле Россия Федерациязының Конституция судунуң удуртулгазы-биле ужуражыышкыннарны ийи удаа кылдым.

Кижилерни чүүден-даа артык дүвүредип турар дараазында ниитилешкек айтырыгларны онзалап көөр арганы округтарга соңгукчулар-биле ужуражыышкыннар, хууда айтырыглар талазы-биле хамаатыларны хүлээп алганы берип турар:

1) амыдырал деңнелиниң ниитизи-биле кудулап батканы;

2) ажылдаар черниң дыка чедишпези, чоннуң хөй кезииниң орулга алыр үндезиннериниң чогу. Бо айтырыг ылаңгыя көдээниң чурттакчыларынга дыка хамааржыр;

3) бюджет адырының албан черлериниң (культураның, өөредилгениң, кадык камгалалының) ажылдакчыларының шалыңын чогуур үезинде бербейн келгени нарын айтырыг болуп турар — бо айтырыг сөөлгү айларда хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, бот-иелерге дыка берге байдалды тургузуп турар, өг-бүлелерни болгаш бичии чаштарны хандырарынга кара чаңгыс орулга болур пособиелерни 4-5 айлар дургузунда төлеп бербейн турар;

4) хамаатыларның амыдырал деңнелиниң ниитизи-биле кудулааны, хөмүр-даш, одаар ыяш, уругларга идик-хеп садып алырынга, коммунал чуртталга ачы-дуза чедирилгези дээш төлевирге хары угда дузаламчы бээр дугайында эрге-чагырга органнарынга дилеглерни хамаатылардан хөйү-биле кииреринге чедирген;

5) пенсионерлерниң хөй нуруузунуң ап турар пенсиялары оларның амыдырап чурттаарынга чедишпестээн, а эвээш эвес пенсионерлерде деткиири эргежок чугула ажы-төл, уругларының ажы-төлү, харын ажыл чок төрелдери, эң чоок кижилери безин бар болгай;

6) көдээде чурттакчыларның хөй нуруузу (ылаңгыя малчыннар, хойжулар, аарыг-аржык кижилер, ажыл чок аныяктар) чыл-чылы-биле акша-төгерик албайн турар.

Бо айтырыглар дээрге, социал характерлиг, оларны чоорту, ынчалзажок шиитпирлиг сайгарар төлээде, ук айтырыгларны болур-чогуур кылдыр шиитпирлээри республиканың бүгү күүсекчи эрге-чагыргазының хүн бүрүде онза кичээңгейиниң төвүнге турар ужурлуг, ол сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа бюджетти тургузарынче, ону күүседиринче эң-не кичээңгейлиг болуп, социал адырларны акшаландырарын бирги ээлчегде боттандырар хүлээлгелиг.

ТҮҢНЕЛ БОЛГАШ ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

Ниитизи-биле 1995 чылды экономиктиг чаартылгаларның ханылаашкынынче кирериниң боттуг чадазы болган деп үнелээр ужурлуг: бүдүрүлгениң бадыышкыны болгаш өске-даа кризистиг болуушкуннар турза-даа, демократтыг эрге-медерелдиң база рынок харылзааларының чоорту быжыглаашкыны уламчылап турар. Эрткен чылдың түңнелдери кижилерниң угаан-медерелинче, күрүне политиказында болгаш экономиктиг харылзааларда моральдың база эрге-хоойлунуң идеологиядан аңгылаашкыны болуп турарын көргүскен. Экономиктиг болгаш өнчү харылзаалары эрги байдалче дедир эгиттинмезиниң чадазынче кирген. Өнчүнүң моон соңгааргы эде хуваашкыны болдунмас апарган. Ындыг-даа болза социал-экономиктиг чаартылгаларны чорударынга частырыглар турбаан деп санаары болдунмас: социал адырда болгаш бүдүрүлгеде ажыл төлевириниң, пенсия, пособиелерниң кижилерниң хереглелдеринге илдең-не дүүшкек эвези көстүп турар. Хуужудулга үезинде күрүне өнчүзүнүң чөптүг үлээшкининиң принциви хажыттынган, ооң түңнелинде чамдыктар «бажын ажыр» алган, а чамдыктар куруг калган, бо чүүл ниитилелди байлаар болгаш ядыылар деп чидиг ылгаашкынга чедирген. Мындыг четпестерни угунда-ла эдип ап болур, ону чедип алырда күрүнениң экономиктиг болгаш социал политиказынга чоннуң хожудаңгай кезээнге камгалалды тургузар ужурлуг. Дээди Хурал бирги чартык чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарынга чогуур эдилгелерни киирериниң ажылын чорудар апаар.

1996 чылда Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннары:

1) бюджеттиң орулгалыг кезээн хандырарының болгаш акша-хөреңгилерни дүрүм езугаар шын чарыгдаарының талазы-биле Парламентиниң ылаптыг контролюн тургузар; бюджет акшаларын компьютерлер автомобильдер, квартиралар садарынга болгаш улуг хемчээлдиг байырлалдар, спортчу ачы-буян чедирериниң хемчеглеринге самчыгдап чарыгдаарын болдурбас. Мындыг чүүлдер 1995 чылда эрге-чагырга органнарынга-даа, кожууннар, сумулар деңнелдеринге-даа кылдынып турган;

2) күрүне бюджединден чээлилер болгаш дузаламчы акшаларны сорулгалыг ажыглаарынга контрольду тургузар;

3) бюджеттен бердинген чээлилерни, өнчү болгаш өске-даа харыысалганы тургуспушаан, үе-шаанда эгидип турарын хоойлу-биле таварыштырып чурумчудар;

4) бюджеттиң социал угланыышкынныг болуруң хоойлу-биле хандырар, акша-шалың саадалгаларын эвээжедир;

5) республиканың бодунуң бюджединиң орулгалыг кезээн калбартыр болгаш быжыглаарын, чаа-чаа ажылчын туруштар, чаа бүдүрүлге күчүлерин тургузуп тургаш чедип алыр;

6) үндүрүглерниң хемчээлин болгаш санын кызырып тургаш, бүдүрүлгени база сайгарлыкчы чорукту хөгжүдеринге идиг бээр үндүрүг системазынче шилчиирин хоойлу-биле хандырар.

Дээди Хуралдың ажылының айыттынган бо угланыышкыннары хоойлу чогаадылгазының социал-экономиктиг кол чүүлдерин тодарадып турар. Оларның боттанылгазы Дээди Хуралдың болгаш ТР-ниң Чазааның эптиг, демниг кады ажылдажылгазының ачызында чедип алдынар ужурлуг. Ам бо хүнде күжениишкиннерниң каттыштырылгазының үндезиннери бар — күүсекчи-эрге-чагырга Парламентиниң хоойлу чогаадыр болгаш контрольдаар албан-хүлээлгелерин үнелеп көрүп турар, а Парламент бодунуң ээлчээнде, ТР-ниң Чазааның хүн бүрүдеги ажыл-агый чорудулгазынче холгаарттавайн турар. Дээди Хуралдың болгаш ТР-ниң Чазааның социал экономиктиг болгаш политиктиг айтырыгларга боттуг демнежилгези херек. Дээди Хурал аңаа уткуштур базымны кылып, эрге-чагырганың дээди органнарының аразында политиктиг «сайгарылгаларга» мораторий чарлаарынга белен. Бөгүн кижилерге эрге-чагыргаларның удур туржуушкуну херекчок, а экономиканы сандараашкындан уштурунга, кижи бүрүзүнүң амыдыралын экижидеринге, ону чылыг, чырык, ажыл-хожул болгаш четчир амыдырал-биле хандырарынга тодаргай ажыл херек.

ШАҢНАЛ — УРУГЛАРДА

Эрткен субботада ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан сумузунга баргаш, суурнуң чаа чагыргазының, совхозтуң удуртукчулары, специалистери, малчыннары, башкылары, пенсионерлери-биле ужуражып, мал кыштаглаашкыны, чоннуң амыдыралы-биле тодаргай танышкан.

Кожуунга 200 тонна хөмүр-дашты, сумунуң уруглар садынга 5 тонна далганны халас бээрин Ш. Д. Ооржак сумунуң чурттакчыларынга дыңнаткан. ТР-ниң Президентизи барыын кожууннарның хоочуннарының хол бөмбүүнге болган маргылдаазынга Чазак командазы-биле кады ойнааш, тиилекчилер болган. Шанналы — хойну команданың ойнакчылары Хайыраканның уруглар садигинге берген.

Понедельникте ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш оралакчы президент А. А. Мельников Москваже чорупкан.

Рита САМБУ.

ПРЕЗИДЕНТ ШИРЭЭЗИ ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ ЭГЕЛЭЭН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ынчалза-даа түңнел баш удур билдингир турган — хөй айтырыгларны шиитпирлээрин болдурбаан болгаш Тываның Чазаанга хамаарышпас чамдык байдалдар турза-даа хөй туруштар талазы-биле Тываның Чазаанга «багай» демдекти салган.

Каадыр-оол Алексеевичиниң бо хуралды бодамчалыы-биле даргалап эрттиргени үстүнде айыткан тодарадыышкыннардан хамаарылгалыг болган магат чок. Болган чүүлдерни улуг халап кылдыр көрбезин ол Чазак кежигүннериндең дилээн болгаш Чазак болза Дээди Хуралга эвес, а чонга Айыткал кылган деп ада езузу-биле караан баскан. Ук негелдени ТР-ниң Конституциязының 80 чүүлүнге үндезилээн, ында Чазак болза ТР-ниң Президентизинге болгаш Хуралынга отчеттуг болгаш харыысалгалыг болур деп айыткан. Чазактың чонга кыйгырыг кылган инициативазын чоннуң артынга чаштынып алгаш, ДХ-дең камгаланыр оралдажыышкын, хүндүткел чок, ужур-дүрүм чок чорук кылдыр ол санап көрген.

Өршээп ле көрүңер, күүсекчи эрге-чагырганың коллегиалдыг органы — Чазак чонга Айыткал кылыр эргези чок деп чүвени кандыг чүүлде бижип каан чүве ирги? Чүнү чөпшээрээнин, чүнү чөпшээревээнин эртемсургуулу чавыс кижилер безин билир болгай-ла. ТР-ниң Президентизи ТР-ниң Конституциязын езугаар чонга Айыткал кылыр эргелиг, республиканың Чазаан баштап турар болгай.

Хөй депутаттар чамдыкта ТР-ниң Президентизин болгаш Чазаан деткиир сагыштыг турган, ынчалза-даа Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң талазындан күштүг психологтуг йыышкын кылганындан олар ол дугайын хостуу-биле чугаалаар арга чок болганнар. Дээди Хурал болза политиктиг маргыжыышкыннарның чери, Тыва Чазактың кежигүннерин шуут-ла байысаар байдалдар чамдыкта тургустунуп турган.

Тываның Чазаа эрге-чагырганың Москвада коридорларынга баргаш, шын, меге аргалар-биле хлеб, акша, янзы-бүрү чээлилер, субсидиялар, дотациялар тыптынар диленчилер апарганы ол бе ынчаш? Бурганна өршээзин, диленмес аргавыс чок, диленмес болзувусса, — ынчаарда республика Президентизиниң ширээзин ээлеп алыр дээн артык шүгүмчүлелдер болгаш чүткүлдер политиктиг оппозицияга көстүп кээр эвеспе.

Бо политиктиг маргылдаага бодунуң ролюн безин угаап четтикпээн депутаттар кээргенчиг-дир, олар кымның-даа ужу-бажын төөредип бээр сөс кырында демагогияны болгаш спекуляция кыла берип магат чок. Хөй депутаттар — көскү болгаш хүндүлүг кижилер, ынчалза-даа оларны политиктиг сорулгаларга ажыглап турары хомуданчыг-дыр.

Түңнелинде чүнү чедип алган бис? Парламент чөптүг эвес шиитпирни хүлээп алган, ону үстүнден албадаашкын езугаар кылган. Элдептиг-ле хоозун даашташкын болган. Шынап-ла хоозун даашташкын, чүге дизе, делегейниң чаңгыс-даа чурту ооң чазаа шуут-ла ылап эки болгаш частырыг чок ажылдап турар деп кажан-даа мактанмас ийик. Аштап өлбес, а ажып эртер сорулга тургустунган бистиң чуртувуска ол шуут таарышпас. Ол дээрге, улуг уран чүүл-дүр.

Эрге-чагырганың ийи адырының аразында удур туржуушкунга хамаарыштыр чүл дизе, ол удур туржуушкун 1997 чылга, ТР-ниң Президентизиниң соңгулдалары эрткиже чедир уламчылаар апаар деп Каадыр-оол Алексеевич дорт чугаалаан. Бо удур туржуушкуннар политиктиг сегиржип алыышкыннарга эвес, а чоннуң эрге-ажыынга бараан болур болза, ол эки-ле-дир ийин.

Рита САМБУ.
ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның медээ-аналитика эргелелиниң кол специализи.

Энергетиктиң саналы

КЫЗЫЛДЫҢ ЧЭТ-ИН ХОЛГА АЛЫР

Келир кышка белеткел — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгениң эң кол айтырыы. Кол инженер Виталий Павлович Мельниченконуң удуртулга, хыналдазы-биле амдан эгелеп котелдарны септеп эгелей берген. Хоорайларда, кожууннар төптеринде «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң котельнаяларында янзы-бүрү хевирниң, марканың котелдары бар. Ынчангаш септеп-селииринииң технологиязы аңгы-аңгы.

В. П. Мельниченко-биле он ажыг чылдарда кады ажылдап келгеш, хөйнү өөренип ап, көрдүм, аңаа бүзүрээр-даа мен. Ол Североуральск хоорайның ГЭС-ке котелдар машинизи боопажылдап эгелээш, энергетиктиг өөредилге төвүн кежээки өөредилге-биле дооскаш, ол ГЭС-ке ээлчег начальнигинге чедир ажылдап келген. ГЭС-тиң улуг тудуунуң ийиги ээлчегиниң кол дериг-херекселдерин тургузушкаш, ажыглалга киирип ажылдадырынга киришкен. Ол дээрге 250-300 тонна буc ажылдадып үндүрер алды котел-дур. Кызылдың ЧЭТ ында 2 котел шаа четпес деп ол санап турар. Ооң алыс төрүттүнген чери — Кызыл. Ойнап өскен чери — Чадаана.

Кызыл хоорайның чылыг четкилери В. П. Мельниченко, Л. Я. Насырова, А. В. Савченко оларның удуртулгазы-биле тургустунуп, эдехере туттунуп, кылдынып келген. Чээрби ажыг чылдар иштинде «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң кылып алган, чылыг четкилиг энергорайонун Красноярскиниң акционер ниитилелинче Кызыл хоорайның чагыргазы хүлээдип берген. Тыва Республиканың бир кол эт-хөреңгизин ынчаар чудукаралап, төтчеглеп болбас деп санаар мен.

Кызыл хоорайның чагырга даргазы З. Н. Саттың амгы үеде эң кол сорулгазы — Кызылдың ЧЭТ-ин келир кышка амдан эгелеп белеткээри болур. Хоорайның 60-70 муң чурттакчыларының чылыг, чырык черге келир кыжын чурттаары, ажылдаары силерден хамааржыр, Зоя Назытыевна. ЧЭТ-тиң кол-кол дериг-херекселдерин хынаптар бүдүрүлгелер бар-дыр, бо талазы-биле ажылдап болур тускай эртемниглер-даа хөй.

Хоорайда чурттап турар ажылчы чоннуң, улуг-биче даргаларның, сайыттарның, Чазак кежигүннериниң чаш ажы-төлдү, школачыларны, кырган-чөнүк кижилерни, боттарын келир кыжын сооктан камгалап алыры — бирги чергениң хүлээлгевис болур ужурлуг.

Кызылдың ЧЭТ-тен чеже-даа акционер ниитилел бис деп алгырышса, олар ону боттарының акциялары-биле тудуп кылып алган эвес, күрүнениң акшазы-биле тудуп кылып каан болгай. Ынчангаш Кызылдың ЧЭТ-ин Красноярскиден адыргаш, ТР-ниң өнчүзү чүве болганда, «Тыва коммунэнергонуң» бир кезээ кылдыр хүлээдип берзе, чөптүг болур деп санаар мен.

Чежеге чедир өске крайлар, хоорайларның холунга чурттаар бис. Тывада туруп турар бүдүрүлгелерни шуптузун холга ап, эде-хере кылып, бодувустуң өнчүвүстүң кол ээзи боор, ажылдап, чурттаар үе келген-дир.

ЧЭТ-тиң кол дериг-херекселдеринде кижи бажы ыжа бээр хире нарын чүве чок. Эң кол чүве — ону чогуур үезинде, эвээш чарыгдал үндүрүп турграш, белеткеп, септеп кылып алырында чүве-дир ийин.

Владимир МАНДАН-ХОРЛУУ.
Энергетик.
Каа-Хем суур.

АК-ДОВУРАКТА МЫНДЫГ

Соңгалардан ыш бурулаар, азы мынчаар өөренип турарлар

Январьда ЧЭТ-ке болган аварияның соонда Ак-Довурак хоорайның чурттакчыларынга берге байдал тургустунганын республиканың чону дыңнаан, билир боор. Амгы үеде байдал нарын болуп артпышаан. Ылаңгыя школаларда байдал дыка берге. Класстарның батареялары чарлыры уламчылап турду. Школаларның ажылчыннары, башкылары бүгү-ле хемчеглерни амга чедир ап турар. Кончуг соок, авария болган хүнден эгелеп эр башкылар, ажылчыннар чүгле батареялар эргизериңге өйлежип, дүн-хүн дивейн ажылдап турдулар. Ол ажылын ам-даа уламчылавышаан, кышты өттүр батарея эргизер (паяльная) лампаларын салбаан. Хөй-күйлерни чамдыкта көөрге, кээргенчиин чүү дээр.

Чеже-ле өөренмейн турар боор, өөреникчилер чалгаарап калган. Доозукчу классчылар дүвүреп эгелээн. Ынчанмайн канчаар, кирериниң шылгалдаларынга чайын бо доозукчуларны кым кээргээр боор.

Башкыларның дүвүрелин кым билир боор. Өөредилге, кижизидилге программазы озалдаан. Ам канчаар, «чыда өлүр чылан эвес» дижири дег, ада-иелерни эвилелдээш, башкылар хөделип үнген: класстарда демир суугуларны салган. Ону кылырының бергезин чүү дээр! Адаарга-ла демир суугу. Орук аксында анаа-ла чыдар чүве чок. Арай деп тып аарга, аңаа немей узун даваннар хайындыртыр азы оларның адаанга салыр хөй тууйбу база тывар.

Хоолай кылыры бир берге. Өглерде азы хууда бажыңнарда дег, анаа дорт үнүптер эвес. Ол хоолайны соңгадан үндүрер болганда, ыргак хоолай херек. Ону база-ла демир хайындырар улуска чаңнып-чашпып тургаш кылдыртыр. Өртек-үнезин база төлээр. Ам башкыларның акша-шалыңы үнүп турар эвес — база берге.

Чамдык суугуларны кызып-кызып салдырып аарга, ыштаар боор-дур. Шупту демнешкениниң түңнелинде суугулар салдынган. Өөренип эгелей берген. Неделя хире болганда ыштаары чүгээртээн, класстың өөреникчилери мүн-не ажырбас, боттары салып аар. А 5-7 класстарда арай хирелиг. Шору аңа-иелер отту салчып-даа кээрлери бар. Шупту ада-иелерниң ынчап турар аргазы чок-даа боор. Шак-ла мындыг байдалда ажы-төлдү өөредип тур бис.

Мария КҮЖҮГЕТ.
Башкы.

МООНДАК КАДАР

Өртектер калчаалыы-биле өзүп турар. ‚Акша-шалың өй-шаанда үнмес болган. Ооң кадында ажыл чок кижилер көвүдээн. Ажыл белен тывылбастаан. Ажыл кылыр хөңнү чок кижилер мал-маган азыраар харыыдаа чок. Ол чалгаа кижилер хүндүс удуп алгаш, дүне хөделир.

Бергелерге торулбас кижилер малын азырап, ажыл кылып, бай-шыырак чурттап орар. Аштаар хырын кончуг. Демги чалгаа кижилер дүне кудумчулар кезип, чамдык бажыңнарның аъш-чемин дүн ортузунда азы даң бажында оорлаар чаңчыл тып алган.

Өг-бүле бүрүзү мал-магандан азырап, ногаа, картофельден тарып, чалгаа, оор кижилерниң оруун доза туруп болгай. Лама, хамнар-даа хөй-ле чүве-дир. Оорлаар, өлүржүр чорукка олар моондак кадар болза эки.

Кызыл-оол КОМБУ.
Ак-Туруг суур.

Тайгадан репортаж

КЕЛИР ҮЕ-БИЛЕ УЖУРАЖЫШКЫН

Кызылда № 1 школаның 5 «д» клазының өөреникчилери эрткен субботада тайгага дыштанып хүнзээн. Найысылалдың ыт-куш өдээ, ыштыг үс-сажа долган кудумчуларындан, шөлдеринден бир хүн хосталыр арга школачыларга таварышкан.

21 өөреникчи, адашкылар шупту 25 кижи бис. Көвүрүгнү кешкеш, дөш тап бээривиске, ийи-үш-даа өөреникчиниң сарыы булганыр часкан, чүгле доктаавадывыс.

— Дөрт дугуй дукпурланырга сарыы хайныр улус турар, өөм ишти база уруум Сайзана мотор чыдынга пат улус. Куску-хавы хереглээр сен бе, уруум —деп, назыны 35 хар үези көстүр кожа органым эр чугааланды.

— Шыдажыптар боор мен, ачай — деп, харыы дыңналды.

— Уруумнуң тайгалаксааны, хоорай даштынче үнүксээни хөлчок. Өске өөрү база ындыг-ла ыйнаан. «Башкывыс автобус чугаалажып алган» дээрге бүзүрексевейн дүүн кежээ уруумнуң башкызының бажыңынче телефоннап турдум. Шын болду. Иешкилерге март 8 уткуштур дүүн хой база өзедим. Сайзананың ижин-хырын сыгары авазындан чыдып калбас. Хоорай чурттуг-даа болза, тыва аъш-чемни белеткээри шору кижи. Ол база тускай эртем-не болгай— деп, хөөреп олур.

Ол кижиниң адын Сарыг-оол Иргитович Седен дээр. 5 «д» классчыларның, оларның ада-иелериниң бөгүнгү харылзааларының дугайын меңээ ол таныштырды. Удаваанда ээзириин эмзирген элик тураскаалдыг арт кырынга үнүп келдивис. Эликтиң мойнун торгу ленталар-биле мончарлап кааның соңга өттүр чарашсындывыс.

— Бо оруктап автомашина-биле каш-даа эрткен мен. Чамдыкта тураскаал анның кулак-кудурууун дуржоктар үреп каапкан болур чорааан. Ам — торгу мончар кедирип каан-дыр. Чон, ылаңгыя өгленишкен оолдар, кыстар өттүнгеш туруптар эвеспе — деп, Сарыг-оол Иргитович амырап олурду.

Сесерлигге элээн каш километр четпейн чорувуста, ыракта инектер барааны көстүп келди.

— Бызаалар, бызаалар! — деп, бир үн сонуургал-биле чаңгыланган.

Черге чорааш, аң көрүп каанда кижи ынчаар магадаар чүве болгай. Өөреникчилер сонга караан өттүр амырап-ла чор.

— Бызаа-даа эвес-тир, улуг инектер-ле-дир!

Оруктуң оң талазындан кыштагның кара өдээ каракка илдикти. Ында аалдарның инектери-ле болган хире. Чоннуң хууда малының өзүп турарын арт кырынга ээзириктиг эликтиң тураскаал хоюткузу камгалап эгелээни ол болгай аан деп хөөн сеткилимде ойнай-дыр. Кады чорууурум он хар үези чаштарның карактары чырып, өөрүшкү-маңнайга бүргедип чорлар. Олар шаа барып кижиден угааннынг, мерген болур ужурлуг. Ол дээрге кижи төөгүзүнүң дүрүмү-дүр.

Ынчалза-даа частырыгларга быжыккан дуржулгавыс оларга херек. Ынчанмас болза, келир үе база караңгы.

Сесерлиг суурга чыпшыр чоокшулап келиривиске, каш чылгы оруувус дуй турупкан тур. Чолаачы медээлээрге, малдарның аныяа машина-биле чаржыпкан, эрес бөгба кудурууун көдүрүп алгаш чүгүрдү.

— Чаражын! — деп, балдыр-бээжектерниң (оолдарның) бирээзи амырады.

Суурну эрткеш, үр-даа болбайн, Ловушка деп адап өөрени бергенивис оргулаашка келдивис. Улус эвээш, дыштаныкчыларны мурнапкан болдувус. Башкы С. А. Шанна, С. И. Дамдын (бо ада чурук чуруп бижиир кижи болган) баштадыр өөреникчилер автобустан ырадыр арлы берди. Сайзананың ачазы-биле одагга иелээ артывыс. Школачыларны сөөртүп эккелген чолаачы бажын ажыр саазын документилерниң аразында шымны берди, хөлчок чай чок кижи-дир деп билдим.

Каш тууйбулар-биле шиш быжырар одаг тудуп чыдар арамда, Сарыг-оол Иргитович будуктарлыг токпак-ыяштарны эндере чара шаап каапкан болган.

— Кижи кончуг бе, ыяш кончуг бе деп айтырыгны шиитпирлеп каaптым, акый — деп, ол баштактанды.

— Хол-балдызы-биле ол хире берге, будуктуг ыяшты канчап күш чедиптиң — деп элдепсиндим.

— Мөңгүн-Тайгага оон-даа кадыг ыяштарны чарып шаг болган мен. Чуртумнуң ыяжының кадыы даш-ла болгай.

Ажылга шалыпкын кижиниң чугаа-домаан сонуургал-биле дыңнап алдым. Күске чылдыг мен диди. Эрткен чылдың апрельде дерзии кижилерге ол бижектеткен. Пассажирлер сөөртүр автобусту ол мунуп турган. Ажылчыннарны бажыңнарынга чедиргеш, автобузун гаражка тургузуп кааш, чанып олурган. Хеп-хенертен хөй кижи ону бүзээлээш, бүгү мага-бодунче он ийи катап бижектээн. Өлген дээш каапкан янзылыг. Аас-кежик болуп, улуг хан оруктарынга бижек четпейн барган, ишти тынныг кижини эмнелге диргизир эмнеп каан. Ол бо хүннерде-даа балыг черлерин ам-даа чиңнетпишаан... Кандыг эвес дээш, машинаны шенеп мунгулаан. Шандырының эъди катап ыжып келир деп баарга, соксап каан.

Сарыг-оол Иргитовичиниң ыяш чарарының эптиин, одагга бисти торгаар дээш чедип келген кижи-биле чугаа-домаанның эл-холун кайгадым! Тыва этнопсихологияны эки-ле билир-дир, тывынгыр-даа-дыр.

Хөөрешпишаан, 26 шишти удур белеткээш, быжырып турувуста чуңгулаан оолдар, уруглар хары угда келди. Олар боттарының чүъктешкилеринден быжырган эътти, манчы-хуужуурну, пова-боорзакты төп делгепкен. Шай-соовастарда шайлар, кофе бурулаар чүве. Дөскелчок «д»-лер дүъштеп алгаш база катап чорупкан. Шишке быжырар эът ам-даа төттүнмес, одагның туружу, көстүң курлавыры аянчок апарган, чара шаап каан токпак-ыяш ам-даа бир куспак хире арткан. Үш ада одагны ээлчег-биле кадарып, орус тоолда Иван ышкаш «д»-лерни, келир үе-биле ужуражышкынны манап турдувус.

Чуңгу-Тейге чуңгулаашкын солун-даа, хөглүг-даа болган. Чадаг-шанактарны демир-орук вагоннары-биле дөмейлештир чуңгулаарын чаптап көрдүм. Тайганың эрип чыдар көксүмээр харынга, кара дыттарның сур күжүнге бүдүн хүн дургузунда эът-мага-бодун чуурулдур 5 «д»-лер эргеленип алды. Тайга-таңдызы дег эргелиг, эргим оран кайда боор. Башкы С. А. Шанна, ада-иелер Р. К. Баз-оол, С. И. Дамдын болгаш өскелер-даа дыштанылганы солун организастаанын демдеглевес арга черле чок.

Арапчор ОКСУР.

«ЭНЕ СӨЗҮНҮҢ» КОЛЛЕКТИВИНГЕ

Демократияның чалгыы-биле делгем орукту алган «Эне сөзү» чаа-ла беш чылдың нүүрүнде-даа бол, тыва номчукчуларның хүндүткелин чаалап ап, амыдыралчы турушту тып, хөй-ниити угаан-бодалын хевирлээринге үлүүн киирип турар.

5 чыл болган «Эне сөзүнге» улам херии базымнарны, солуннуң коллективинге чогаадыкчы чедиишкиннерни «Шын» солуннуң редакция коллективи Март 8-тиң байырлалының бүдүүзүнде сеткилдиң ханызындан күзеп тур.

«Шын» солуннуң редакция коллективи.

ОМАКШЫЛДЫ, ААС-КЕЖИКТИ КҮЗЕДИВИС

Энерелдиг «Эне сөзү» тыва херээжен чонга бараан болуп келгенден бээр 5 чылдың нүүрү чедип турар. Бо чылдарның дургузунда ол муң-муң номчукчуларның сонуургалын, хүндүткелин чаалап алган. «Эне сөзү» Тываның кыдыг-кыйыг булуңнарындан бээр тарап, нептереп, херээжен чоннуң улуг өөрүшкү, күзел-биле манаар солуну апарган. Аңаа парлаттынып турар материалдарның утка-шынары күштелип, дыка хөй номчукчуларның сүмелекчизи, дуза кадып чедип кээр өңнүү апарган. «Эне сөзүнүң» ажы-төл кижизидилгезинге, өг-бүле айтырыгларынга хамаарышкан удаа-дараа үнүп турар материалдарының кайы хире ажыктыын, дузалыын номчукчулар солунче бижип, боттарының үзел-бодалдары-биле үлежип турар.

Беш харлаан байырлалын база кел чыдар Март 8-ти таварыштыр «Эне сөзүнүң» редакция коллективинге, ында ажылдап турар эриг баарлыг, сеткили ак сүт дег кыс чонга чогаадыкчы чедиишкиннерни, омакшылды, аас-кежикти күзедивис.

РФ-тиң Тыва Республикада Парлалга талазы-биле девискээр эргелели.

КЫСТЫҢ БҮДҮЖҮ

Улусчу педагогика

Улусчу кижизидилгеге тураскааткан чаа эртем-шинчилел ажылдары база көстүп келген. 1995 чылда парлаттынып үнген хөй авторларлыг «Улусчу педагогика» чижек-программаны моон бир көскү чижээ кылдыр адап болур.

Тыва улустуң амыдыралчы сагылгаларын, чаагай езу-чаңчылдарын аныяк-өскенге айтып, өөредип чоруур башкыларга бо номну дуза кылдыр үндүрген. Ук номну Россияның өөредилге академиязының академиги, педагогика эртемнериниң доктору, профессор Г. Н. Волковтуң сүмези-биле республикада Педагогика билиглерин сайзырадыр институдунда кафедра эргелекчизи педагогика эртемнериниң кандидады Г. Д. Сундуй редакторлап үндүрген. Тыва улустуң онзагай чаңчыл-езулалдарын кижизидилге ажылынга ажыглап чоруур башкыларга бо ажыл даяныр үнелиг чөлеңгииш болган дээрзи чугаажок.

Амгы үеде тыва улусчу педагогика талазы-биле материалдар чыылдазы, шинчилелдер болгаш чыгдынган чүүлдерни амыдыралга ажыглаарынга хамаарышкан ажылдар республиканың школаларында калбарган. Өөредилге системазында «Улусчу педагогика» чаа адыр, чаа угланыышкын болуп, чер бүрүзүнде хөй-хөй талалакчыларлыг апарган. Бодунуң хүн бүрүде ажылынга улусчу педагогиканың арга-хевирлерин билдилиг ажыглап турар башкыларның саны илези-биле көвүдээн. Оларның чижээнге Э. Х. Намзал (Тес-Хем), К. Д. Дензин (Улуг-Хем), В. Б. Монгуш (Барыын-Хемчик), Т. Б. Хураган-оол (Бай-Тайга), С. Ч. Шулуу-Маадыр (Кызыл хоорай), Т. Т. Кушкаш (Тожу) болгаш оон-даа өске хөй-хөй башкыларны киирип болур.

Бо удаада үстүнде адааным башкыларның чүгле чаңгызының ажыл-ижи-биле каксы-даа болза номчукчуларны таныштырар бодадым.

Тожу кожуунга албан-ажыл аайы-биле чорааш, Азас школазында хоочун башкы «улусчу педагогика» чижек программаның авторларының бирээзи болур Татьяна Тюлюшовна Кушкаш-биле ужуражыр аргалыг болдум. Бир дугаарында, башкы мени колдуунда-ла бодунуң кызымак ажылы-биле чыып тургусканы, 1990 чылда тускай бадыткал шынзылганы алган, школада чурт-шинчилел музейи-биле таныштырды.

Шаандагы тожу кижиниң чурттап чорааны тос чадырын дериг-херекселдери-биле ол-ла олчаан кылдыр кылып делгээнин онза сонуургадым. Амгы үеде ажыглалдан үнген, барык-ла тывылбас апарган тожу чонунуң херек кырында амыдыралга ажыглап чорааны эт-херекселдериниң бо музейде барын бедии-биле үнеледим. Моон чижээнге аңчы кижиниң идик-хеви, дериг-херекселдери, тостан кылган янзы-бүрү савалар, озук дээн ышкаш ховар эдилелдерни адап болур. Бо дээрге амгы-даа, келир-даа үеде салгалга тожу чонунуң төөгүзүн, амыдырал-чуртталгазын өөренип шинчилээринге үнелиг төөгү этнографтыг материал, эртем өнчүзү-дүр деп билип алдым.

Бо-ла музейде Тожу кожууннуң аңгы-аңгы үеде амыдыралын бирден бирээ чокка илередип көргүскен төөгүлүг материалдар, экспонаттар, солун, сеткүүл, номдептерлер четчири-биле бар. Музейниң баазазынга доктаамал кичээлдер эрттиреринден аңгыда, эртем-практиктиг конференцияларны, лекция-беседаларны чорудуп турар. Мында аалчылар дептеринде даштыкы чурттардан келген эртемденнерниң музейни онза сонуургап көргенин, башкыга өөрүп четтиргенин илередип, хөй санныг тураскаалдыг бижилгелерни кылгылаанын магадап номчудум.

Музей ажылындан аңгыда Татьяна Тюлюшовна улусчу педагогика талазы-биле идепкейлиг эртем-шинчилел ажылдары чорудуп турарларның бирээзи. Ол бо материалдың эгезинде адааным номда, тыва школаның 7-ги клазынга өөредири-биле сүмелээн «Кыстың бүдүжү» деп шепелделиг чижек-программаны тургусканнарның бирээзи болур. Дуржулгалыг башкының чугаазы-биле алырга, амгы үеде кыс уругларны тускай кижизидерниң айтырыглары чидигленип, оларны чараш овур-хевирлиг, мөзү-шыпарлыг кылдыр хевирлээрин амыдырал боду-ла негеп келген. Кыс кижи дээрге-ле бистиң эргелиг уруувус, буянныг угбавыс, шынчы эживис, ынак ававыс, хүндүлүг кырган-ававыс болур. Ынчангаш кыс кижиниң бүдүштүг мөзү-шынары, туруштуу бистиң амыдыралывысты каастаар, байлакшыдар, хей-аът киирер болгаш сайзырадыр күш болур.

Татьяна Тюлюшовна школа назынныг кыс уругларны улустуң чаагай чаңчылдарынга өөрединден аңгыда, ниитизи-биле тыва херээжен чоннуң чугаа культуразының дугайында база эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп турар дээрзин ооң-биле чугаа үезинде билдим.

Алексей ТЭВЕК.
Этнопсихолог.

ЧАРЛААЛДАР

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың Күрүнениң педагогика институду 3 айлар хуусаалыг белеткел курстарынга өөреникчээр кижилерни чалап, ол дугайын чарлап тур. Мындыг эртемнер талазы-биле мергежилгелерни аңаа чедип алыр:

1. Орус дыл болгаш литература.
2. Тыва дыл болгаш литература.
3. Төөгү болгаш эрге-хоойлу.
4. Биология болгаш химия.
5. Математика.

Кичээлдер март 11-де эгелээр.

Бижилгени хүндүскүнүң **13.30 шактан эгелеп № 212 кабинетте** чорудуп турар.

БҮРҮТКЕЛДИ ЧОРУДАР

«Россвязьинформнуң» Харылзаа болгаш информатиканың **күрүне бүдүрүлгези Кызыл хоорайга** болгаш электри харылзаазының бүгү-ле кожууннар белдиринге чогуур шынзылганы барымдаалап «Хоочуннар дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр харылзаа ачы-дузазы дээш чиигелделиг абонентилериниң **бүрүткелин** 1996 чылдың март **5-тен эгелээш март 20-ге чедир чорудуп турар.**

Кызыл хоорайның чурттакчылары мындыг адреске барып бүрүткедир: **Дружба кудумчузу, 156, кабинет № 109. Телефоннары 3-15-15, 3-14-12.**

СПОРТ

ЭРНИҢ ЭРЕЗИ

ТЕС-ХЕМ. Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнге тураскааткан «Эрниң эрези» деп мөөрейни Самагалдай суурга организастап эрттирген. Мөөрейге киришкеннер боттарының күжүн, угаанын, билиг культуразының деңнелин, сагынгыр-тывынгыр болурунга, ырлаарынга, шүлүктээринге талантыларын бараалгаткан. Мындыг мөөрейге дең-дески болуп, тиилээри белен эвес.

Түңнелинде 92 санны алган Эрес Хунапаа, 91 санныг Владимир Санчат, 85 санныг Пар-оол Тумат эки көргүзүглерлиг болуп, шаңналдыг черлерни ээлээннер. Ол ышкаш мөөрейниң киржикчилери аныяк ыраажы Аян Норбу, бокска спорт мастеринге кандидат Омак Шоюн, аныяк оол Сайдаш Оюн олар тускай шаңналдарны алган.

• • •

Тес-Хем кожууннуң башкыларының спартакиадазы «Тес» спорт комплекизинге эрткен. Хол бөмбүүнге эр улустан Чыргаланды, Самагалдай, херээженнерден Кызыл-Чыраа, Самагалдай ортумак школаларының командалары тиилээн. Шыдыраа хөлүнге эрткен чидиг демиселге Берт-Даг школазының төлээзи Дыртый-оол Дарма тиилээн. Ийиги черни Түмен-оол Самдан (Кызыл-Чыраа), үшкүзүн хоочун шыдыраачы, композитор К. Баазаң-оол ээлээн.

Кожуун школаларының эң шылырак ойнакчыларындан тургустунган эр, херээжен улустарның шилиндек командаларын тургускан, олар зона маргылдааларынга киржири-биле белеткенип эгелээн.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК,
«Шынның» тускай корр.

Чаагай сеткилдиң дээди бедии

ЛЕНАНЫҢ АДЫ БИР ДУГААРЫНДА

Спортчу демиселге чаагай сеткилдиң дээди бедии, удурланыкчыларынга эптиг-элдээ, дузааргак хүндүткелдии дээш Россияның «Фэйр Плэй» олимпий комитеди бодунуң тускай доктаалы-биле чурттуң дыка хөй шылгараңгай спортчуларын шаңналдарга киирип, дипломнар тыпсырын шиитпирлээн. Ол доктаалдың бир хоолгазы Тыва Республиканың күрспорткомитетте чедип келген. Россияның бүгү девискээрлеринден 1995 чылда эртип турган улуг-улуг маргылдаалар үезинде спортчу көргүзүглер талазы-биле удурланыкчыларын мурнап тургаш, чамдык судьяларның кичээнгей чогундан кылган частырыының хайлыг уржуундан боттары алыр ужурлуг бирги черин азы чемпион адын безин өскелерге бериптер биче сеткилдиг мастерлерниң, күш-культуржу коллективтерниң, командаларның, алдарлыг спортчуларның аттарын ол доктаалда чыскаап бижээн. Ында бистиң сураглыг ча адыкчывыс Елена Тутатчикованың ады даңзының эгезинде, бир дугаарында бижиттинген. Ол таварылга эвес, чүге дээрге часпас адар согуннарлыг Тываның кызы — Россияның ча адыкчыларының чоргааралының бирээзи Лена ынчан когарааннарның санынга кирген.

Ол таварылга мынчаар болган. 1995 чылда ча адарының талазы-биле Россия чемпионадының шүүлдезинге Е. Тутатчикова Ольга Белова-биле түңнел маргылдааже кирер эрге дээш боттарының аразында иелээ маргышкан. Елена часпаар үезинде бодунуң түңнелдерин санап көргеш, судьяларның санаашкын үезинде частырыгларын тыпкаш, ону судья коллегиязынга дыңнадып, чемпионаттың медалы дээш демиселди уламчылавайн барган.

Чылда чаңгыс чыглыр Россияның «Фейр Плэй» олимпий комитеди чүгле Елена Тутатчиковага хүндүлүг шаңналды тывыскаш, арткан 22-зин дипломнар-биле демдеглээн. Ол күүсекчи комитеттиң доктаалының түңнел кезээнде мынча дээн: «Ча адарының талазы-биле спорттуң алдарлыг мастери Елена Тутатчикованы 1995 чылдың Россия чемпионадынга бодун кайгамчык кижизиг туттунуп билир база чаагай сеткилдиң дээди бедиин илереткени дээш Пьер де Кубертен шаңналынга киирери-биле делегейниң «Фэйр Плэй» олимпий комитединче дилег бижикти Россияның «Фэйр Плэй» олимпий комитединиң өмүнээзинден чорудар». Францус Пьер де Кубертен деп кижи улуг спорттуң төөгүзүнге кезээ мөңгеде артып калган кайгамчык салымчолдуг өгбелерниң санынга кирер. Ол 1894 чылда ооң мурнунда оду өжүп калган олимпий оюннарын катап диргизип организастааш, ол-ла хевээр бодунуң адын төөгүде мөңгежидип арттырган.

Бо хире онзагай солун дыңнадыгны Еленаның ча адары-биле холбашкан төрээн Тывазынга чедирип эккелгени ол. Делегейниң мөңгүн медалының эдилекчизи, Россия чемпиону Е. Тутатчикова бо чылдың август айда АКШ-тың Атланта хоорайынга эртер Олимпий оюннарынга киржири-биле Россияның олимпийжи командазының кежигүнүнге кандидат кылдыр шилиттингенинде чигзиниишкин, дадагалзал чогу Пьер де Кубертенниң шаңналынче киргенинден безин илереп турар. Амгы хүннерде ай санында олимпийжилерни шилир шүүлде маргылдааларга Еленага ак орукту, чедиишкинни кымдаа күзээр. Күске чылы Олимпий чемпионун төрүүр чадавас. Ындыг-ла болзун, курай-курай.

Данзы САЛЧАК.

СИБИРЬНИҢ ТЫВА ЧЕМПИОНУ

Россияның чемпионадынга киржир эрге дээш Сибирьниң девискээринде бактаап турар девискээрлерниң кик-боксерлары Бийск хоорайга чыылган. Сибирьниң бирги чери дээш ниитизи-биле 170 киржикчи күжүн шенешкен.

Кик-боксерларның ол улуг чыыжынга Тываның спортчу адын камгалаан 3 төлээ үжелээ шаңналдыг черлерже үнген. Оларның бирээзи харын-даа Сибирьниң чемпиону аттыг ээп чанып келген.

63,5 килограмм деңзилиглерниң аразынга Аяс Соян кик-боксингиниң ийи хевиринге: фулл-контактыга (белден өрү тевер, шанчарынга), лоу-кикке (дискектеп өрү) Сибирьниң чемпиону болбушаан, «Эң эки кик-боксер», «Тиилелгеже чүткүл дээш» деп тускай шаңналдар-биле демдеглеткен.

60 килограммга Алексей Кара-оол үш дугаар болган. Ол фулл-контакт хевиринге киришкен.

57 килограммга Откун Соян лоу-кикке үшкү черни ээлээн.

Бо кик-боксерларны маргылдаага спорт мастери Илья Шивит-Хуурак белеткээн. Олар үжелээ дээди мергежилдиң спорт школазының кижизиттиргеннери.

Команданың удуртукчу-тренери Семен Монгуш Бийскиден хол куруг ээп чанып келбээн. Ол ринг кырынга бедик мергежилдиг шииткелди үндүрүп турганы дээш «Эң эки судья» деп демдеглетпишаан, хүндүлел бижик-биле катай шаңнаткан.

Данзы САЛЧАК.

МАРТ 8 УТКУЙ

Частың башкы март айы үнүп кээрге,
Чараш кыстар каас-шиник кеттиниптер,
Чанган куштар мыжыражып эде бээрге,
Чайгаар шупту сеткил-хөөннер амыраарлар.
Харлар эрии дамырактар ага бээрге,
Хаяларга хүнүң чырыы херелденир,
Каттыраңнаан Тывам кызы самнай бээрге,
Караңгы дүн ала-чайгаар чырып келир.
Ава күжүр ажы-төлүн сактып кээрге,
Аткан даңның хереллдери чайынналдыр,
Ак-көк Тывам чырыткызы энелерге
Аас-кежиин март 8 уткуй күзээлиңер.

Эдуард ОТУК-ООЛ,
Тыва Республиканың күрүне университединиң башкызы.

КАИ экраны

ТҮҢНЕЛИВИС ЧЕГЕЙ ХЕВЭЭР

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының ИХК-ның КАИ салбырының ажылдакчылары оруктарга шимчээшкин чурумун экижидер, техникага озал-ондактарны болдурбас дээш чамдык тодаргай ажылдарны эрткен чылын чоруткан. Ниитизи-биле орук шимчээшкининиң чурумун хажыткан 2173 чолаачыны илереткен. Күрүнениң, арат ажыл-агыйларының чолаачылары 1250 хажыдыышкынны кылган. Артык кижилерни ап чорууру, машиналарның техниктиг негелделерге дүүшпейн турары, бижик-документилер чок чорууру оларның хажыдышкыннарынга колдан турар. 78 чолаачы техниканы ээзирик башкарып чорааш, туттурган, олардан 42 кижиниң чолаачылаар эргезин янзы-бүрү хуусааларга казаап. Чадаанадан А. К. Кара-Сал, А. О. Түлүш, Теве-Хаядан А. А. Түлүш чаңгыс удаа эвес хажыдышкыннарны кылган.

Эрткен чылын кожуун девискээринге 18 автоавария болган. Автоавариялар саны мурнундагызындан кызырылза-даа, янзы-бүрү кемдээшкиннер алган кижилерниң саны өзүп турары дүвүренчиг.

Эрткен чылын март айдан эгелеп, кожуунга күрүнениң болгаш хуу кижилерниң 628 машиназының техниктиг байдалын хынаан. Албан черлери, колхоз-совхозтар акша-хөреңгиге кызаттыргаш, боттарында техникаларны техниктиг көрүлде-хыналдага киирбээн.

Орук шимчээшкининиң чурумун хажыткан чолаачыларны торгааш, 20 млн. 901 муң ажыг рубльди кожуун бюджединче шилчиткен, ынчалза-даа ам-даа барык 720 муң хире рубльди чедир тыртпаан.

Кожууннуң КАИ салбырының ажылдакчылары республика, кожуун чергелиг «Трактор», «Дүжүт», «Айыыл чок болурунуң неделязы» чижектиг рейдилерге киришкен. Ооң түңнелинде 4 кг хире чыдыг чашпанны хавырган, мал, машина оорлаан кижилерни туткан.

Машина тургузар тускай торгаал шөлү ажылдап эгелээн соонда КАИ-ниң болгаш ИХК-ның ажылдакчылары документизи чок база ээзирик машина башкарып чораан 285 чолаачыны тудуп, торгаан. Бистиң Э. Донгак, С. Монгуш, О. Ховалыг чижектиг ажылдакчыларывыс хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар.

Юрий ДАМБА.
Кожууннуң КАИ салбырының даргазы, милицияның капитаны.

Эдуард Сергеевич МОНГУШ

Эдуард Сергеевич Монгуш 1977 чылдың февраль 17-де Бай-Тайга кожууннуң Кызыл-Даг суурга төрүттүнген. Бичии чажындан-на ада-иезиниң ынак оглу болуп, өзүп келген.

Ол 1983-1994 чылдарда Кара-Хөл ортумак школазынга өөренип тургаш, төлептиг, угааннныг чорууун көргүзүп, башкыларының база эш-өөрүнүң макталын ап, чөлеңгииш, эки өөреникчизи болуп чораан. Бодунуң кыска амыдыралының дургузунда ада-иезиниң, кырган-авазының, угбаларының, акыларының ынак оглу, дуңмазы болуп келген.

Эдуард Сергеевич 1994-1995 чылдарда Кызылда ДОСААФ-тың чолаачылар курузун чедиишкинниг дооскан. Удатпаанда ада-иези, кырган-авазы, дөргүл-төрелдери-биле байырлашкаш, хамааты хүлээлгезин күүседип, Ада-чуртун камгалаары-биле мөңгүн дагларлыг Тывазындан буурул Саяннарны ажып чорупкан. Томск хоорайга албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип тургаш, Чечен Республикаже 1995 чылдың декабрь 10-да чорупкан. Чечен Республикага бодунуң хүлээлгезин күүседип тургаш, аныяк амы-тынындан чарылган.

Бистиң эргим ынак оглувустуң, дуңмавыстың — Эдуард Сергеевич Монгуштуң чырыткылыг тураскаалы бистиң чүректеривиске кезээ мөңгеде артып каар.

Кырган-авазы, ада-иези, эш-өөрү, дөргүл-төрелдери.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эң-не ынак болгаш хүндүлүг киживис Светлана Чоодуевна Монгуштуң электен мөчээни-биле холбаштыр солуттунмас аар кажыдалывысты үлежип, ону орнукшударынга бүгү талалыг улуг дузаны чедиргени дээш, Тыва Республиканың Президентизинге, Чазаанга, Тыва Республиканың Дээди Хуралынга, Иштики херектер яамызынга, Тываның каайлы черинге база ЯФ 306/1 албан черинге, төрелдеривиске, эш-өөрүвүске өөрүп четтиргенивисти сеткилдиң ханызындан илергейледивис.

Өөнүң ээзи, уруу, дуңмалары.

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы өөредилгениң хоочуну, улус өөредилгезиниң тергиини

Шүгдүр-оол Борбакович
ДОНГАКТЫҢ

аар аараанының соонда мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906, корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. В. Монгуш, А. О. Оксур (харысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агыйы—3-36-82: культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу-жудулгазының чагыылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген, дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аммазы. Тиражы — 9556. Чагыг № 105 — 136.